

KRYSTYNA DLUGOSZ-KURCZABOWA
STANISŁAW DUBISZ

GRAMATYKA HISTORYCZNA JĘZYKA POLSKIEGO

KRYSTYNA DŁUGOSZ-KURCZABOWA
STANISŁAW DUBISZ

GRAMATYKA HISTORYCZNA JĘZYKA POLSKIEGO

Recenzent całości
Władysław Kupiszewski

Recenzent rozdziałów I–V
Wojciech Rzepka

Recenzent rozdziałów VI–VII
Zdzisława Krążyńska

Projekt okładki
Jakub Rakusa-Suszczewski

Redaktor prowadzący
Maria Szewczyk

Redakcja
Maria Szewczyk
Katarzyna Sobolewska

Redaktor techniczny
Elżbieta Czajkowska

Korekta
Urszula Dubisz
Bożena Gorlewska
Elżbieta Michniewicz
Ewa Koperska

Skład i łamanie
Dariusz Górski

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2006
© Copyright by Stanisław Dubisz i Krystyna Długosz-Kurczabowa 2006

ISBN 978-83-235-2602-5

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
00-497 Warszawa, ul. Nowy Świat 4
www.wuw.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl
Księgarnia internetowa: www.wuw.pl/ksiegarnia

Wydanie III

SPIS TREŚCI

Od autorów	15
I. Pochodzenie języka polskiego	17
1. Języki indoeuropejskie	19
1.1. Wspólnota praindoeuropejska	19
1.2. Rodziny języków indoeuropejskich	21
1.2.1. Języki tocharskie	21
1.2.2. Języki indyjskie	21
1.2.3. Języki irańskie	22
1.2.4. Języki anatolijskie (hetyckie)	23
1.2.5. Języki tracko-ormiańskie	24
1.2.6. Języki greckie	24
1.2.7. Języki albańskie	25
1.2.8. Języki italskie (romańskie)	25
1.2.9. Języki celtyckie	26
1.2.10. Języki germańskie	26
1.2.11. Języki bałtyckie	27
1.2.12. Języki słowiańskie	28
1.3. Wyodrębnianie się rodzin języków indoeuropejskich	28
1.3.1. Etapy migracji ludów indoeuropejskich	28
1.3.2. Języki peryferyczne i centralne	30
1.4. Problem rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego	30
1.4.1. Podstawy rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego	30
1.4.2. System fonetyczny języka praindoeuropejskiego	31
1.4.3. Zasób leksykalny języka praindoeuropejskiego	
– przykłady rekonstrukcji	31
1.4.4. System gramatyczny języka praindoeuropejskiego	
– przykłady rekonstrukcji	35
2. Rodzina języków słowiańskich	37
2.1. Wspólnota prasłowiańska	37
2.2. Repertuar fonetyczny języka prasłowiańskiego i jego geneza	
– zestawienie	39

2.3. Grupy dialektów słowiańskich	45
2.3.1. Podziały terytorialne Słowiańszczyzny	45
2.3.2. Językowe wyznaczniki podziałów Słowiańszczyzny	46
2.4. Grupa zachodniosłowiańska	47
2.4.1. Podziały terytorialno-językowe	47
2.5. Zróżnicowanie języków (dialektów) słowiańskich – wykresy i mapy	49
3. Język polski	54
3.1. Geneza języka polskiego	54
3.2. Periodyzacja dziejów języka polskiego	56
3.3. Najdawniejsze zabytki języka polskiego	58
3.3.1. Dane z epoki przedpiśmiennej	58
3.3.1.1. <i>Geograf Bawarski</i>	58
3.3.1.2. <i>Dagome iudex</i>	59
3.3.1.3. <i>Kronika Thietmara</i>	59
3.3.2. Zabytki epoki piśmiennej	59
3.3.2.1. <i>Bulla gnieźnieńska</i>	60
3.3.2.2. <i>Księga henrykowska</i>	60
3.3.2.3. <i>Bogurodzica</i>	61
3.3.2.4. <i>Kazania świętokrzyskie</i>	61
3.3.2.5. <i>Psalterz floriański</i>	62
3.3.2.6. <i>Roty sądowe</i>	62
3.3.2.7. <i>Kazania gnieźnieńskie</i>	62
3.3.2.8. <i>Wiersz Słoty O zachowaniu się przy stole</i>	63
3.3.2.9. <i>List miłosny z 1429</i>	63
3.3.2.10. <i>Traktat o ortografii</i> Jakuba Parkoszowica	63
3.3.2.11. <i>Kodeks Świętosławów</i>	63
3.3.2.12. <i>Żywot świętego Błażeja</i>	64
3.3.2.13. <i>Biblia królowej Zofii</i>	64
3.3.2.14. <i>Legenda o świętym Aleksym</i>	64
3.3.2.15. <i>Żale Matki Boskiej pod krzyżem</i>	65
3.3.2.16. <i>Wiersz o zabiciu Andrzeja Tęczyńskiego</i>	65
3.3.2.17. <i>Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią</i>	65
3.3.2.18. <i>Rozmyślanie przemyskie</i>	65
3.3.2.19. <i>Psalterz puławski</i>	65
3.4. Grafia tekstów staropolskich	66
3.4.1. Trudności z adaptacją alfabetu łacińskiego	66
3.4.2. Podstawowe typy grafii staropolskiej	67
4. Problemy metodologii badań językoznawstwa diachronicznego	70
4.1. Przedmiot i typy badań, dyscypliny badawcze	70
4.2. Teorie zmian językowych	72
4.2.1. Teoria drzewa genealogicznego	72
4.2.2. Teoria falowa	73
4.2.3. Teoria prawa głosowego	74
4.3. Podstawowe metody badawcze	74
4.3.1. Metoda filologiczna	74
4.3.2. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej	75

4.3.3. Metoda historycznoporównawcza	76
4.3.4. Metoda strukturalna	76
4.4. Chronologizacja zmian językowych	78
II. Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny	79
1. Przedpolski system wokaliczny	81
2. Przeglós lechicki a przegląd prasłowiański i apofonia praindoeuropejska	83
2.1. Przeglós lechicki	83
2.1.1. Istota procesu	83
2.1.2. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych	86
2.1.2.1. Brak przeglądu	86
2.1.2.2. Pozorny brak przeglądu	86
2.1.2.3. Zanik form z przeglądem	86
2.1.2.4. Formy oboczne	87
2.1.2.5. Wyrównania do form z przeglądem w odmianie rzeczowników	87
2.1.2.6. Wyrównania do form bez przeglądu w odmianie czasowników	87
2.1.2.7. Wyrównania do form bez przeglądu w proklitykach	88
2.1.2.8. Nieregularny przegląd	88
2.1.2.9. Fałszywy przegląd	88
2.1.3. Chronologia przeglądu	89
2.1.3.1. Chronologia bezwzględna	89
2.1.3.2. Chronologia względna	89
2.1.4. Konsekwencje przeglądu	90
2.1.4.1. Zniesienie psł. korelacji miękkości	90
2.1.4.2. Fonologizacja miękkości	90
2.1.4.3. Defonologizacja <i>i – y</i>	91
2.1.4.4. Alternacje samogłoskowe	91
2.2. Przeglós prasłowiański	91
2.3. Apofonia praindoeuropejska	92
2.3.1. Funkcja werbalno-nominalna	92
2.3.2. Funkcja duratywno-iteratywna	93
2.3.3. Funkcja receptywno-kausatywna	93
2.3.4. Apofonia jakościowa i ilościowa	94
2.3.5. Przeglós lechicki a apofonia pie.	94
3. Ewolucja jerów	96
3.1. Geneza jerów	96
3.2. Jery słabe i mocne	96
3.3. Zanik jerów	97
3.4. Wokalizacja jerów	97
3.4.1. Wokalizacja jerów w sąsiedztwie <i>j</i>	98
3.4.2. Wyrównania analogiczne	99
3.4.2.1. Wyrównania analogiczne w odmianie rzeczowników	99
3.4.2.2. Analogiczne <i>-e-</i> ruchome	100
3.4.2.3. Wyrównania analogiczne w przyimkach	101
3.5. Wzdłużenie zastępcze	101
3.5.1. Wzdłużenie zastępcze przed spółgłoskami nosowymi	103

3.6. Chronologia zaniku jerów	104
3.6.1. Chronologia bezwzględna	104
3.6.2. Chronologia względna	104
3.7. Konsekwencje zaniku jerów	105
3.7.1. Zniesienie psł. korelacji miękkości	105
3.7.2. Nowe alternacje samogłoskowe	105
3.7.3. Nowe samogłoski długie	105
3.7.4. Uchylenie psł. prawa sylaby otwartej	105
3.7.5. Nowe spółgłoski i grupy spółgłoskowe	106
3.7.6. Uproszczenie systemu wokalicznego	106
4. Rozwój sonantów	107
4.1. Geneza i ewolucja sonantów w okresie przedpolskim	107
4.2. Rozwój sonantów w języku polskim	108
4.2.1. Rozwój $\tilde{r}$	109
4.2.2. Rozwój $\tilde{r}$	109
4.2.3. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych w rozwoju r , r'	110
4.2.4. Rozwój $\tilde{l}$	111
4.2.5. Rozwój $\tilde{l}$	112
4.2.6. Zjawiska anomalii i wyrównań analogicznych w rozwoju l , l'	112
4.3. Chronologia wokalizacji sonantów	113
4.3.1. Chronologia bezwzględna	113
4.3.2. Chronologia względna	113
4.4. Ewolucja sonantów (pie.-pol.)	115
5. Samogłoski nosowe	116
5.1. Geneza nosówek	116
5.2. Rozwój samogłosek nosowych w okresie staropolskim	117
5.2.1. Dokumentacja filologiczna zmian samogłosek nosowych w okresie staropolskim	119
5.3. Rozwój samogłosek nosowych w okresie średniopolskim	119
5.4. Ewolucja samogłosek nosowych	120
5.5. Zjawiska anomalii w rozwoju samogłosek nosowych	122
5.5.1. Nazalizacja, czyli wtórna nosowość	122
5.5.2. Denazalizacja, czyli odnosowienie	122
5.5.3. Alternacje – samogłoska nosowa : samogłoska ustna	122
5.5.4. Zróznicowanie form zaimków	123
5.5.5. Archaizmy ortograficzne	123
6. Iloczas. Ewolucja samogłosek ścieśnionych. Akcent	124
6.1. Źródła samogłosek długich w języku staropolskim	124
6.1.1. Dziedzictwo języka prasłowiańskiego	124
6.1.2. Kontrakcje	125
6.1.3. Wzdłużenie zastępcze	126
6.1.4. Wpływ spółgłosek półotwartych	126
6.2. Zanik iloczasu i jego konsekwencje	126
6.2.1. Funkcjonowanie iloczasu w staropolszczyźnie	126
6.2.2. Przyczyny zaniku iloczasu	127
6.2.3. Konsekwencje zaniku iloczasu – samogłoski ścieśnione	128

6.3. Losy samogłosek ścieśnionych	129
6.3.1. Samogłoska <i>ă</i>	130
6.3.2. Samogłoska <i>ĕ</i>	130
6.3.3. Samogłoska <i>ô</i>	131
6.4. Przyczyny zaniku samogłosek ścieśnionych w języku polskim	131
6.5. Chronologia procesów	132
6.6. Akcent	133
7. Najważniejsze tendencje w rozwoju systemu wokalicznego języka polskiego. Stadia ewolucji	135
8. Przedpolski system konsonantyczny	138
9. Palatalizacje	139
9.1. Istota procesu	139
9.2. Palatalizacja indoeuropejska	140
9.3. Palatalizacje prasłowiańskie	141
9.3.1. Palatalizacje przez psł. <i>j</i>	141
9.3.2. Palatalizacje przez psł. samogłoski przednie i miękkie sonanty	142
9.3.2.1. Pierwsza palatalizacja	142
9.3.2.2. Druga palatalizacja	142
9.3.2.3. Trzecia palatalizacja	143
9.4. Palatalizacje polskie	144
9.4.1. Modyfikacje spółgłosek palatalnych odziedziczonych z języka prasłowiańskiego	144
9.4.1.1. Fonologizacja miękkości	144
9.4.1.2. Rozwój nowych miękkich fonemów spółgłoskowych	145
9.4.2. Polskie procesy palatalizacyjne	146
10. Dyspalatalizacje	149
10.1. Istota procesu	149
10.2. Fazy dyspalatalizacji	149
11. Nowe polskie fonemy spółgłoskowe. Ewolucja systemu konsonantycznego	152
11.1. Okres staropolski	152
11.2. Okres średniopolski	154
11.3. Okres nowopolski	156
12. Spółgłoski protetyczne i zmiany grup spółgłoskowych	157
12.1. Spółgłoski protetyczne – przyczyny i fazy występowania	157
12.2. Prasłowiańskie spółgłoski protetyczne	157
12.3. Staropolskie spółgłoski protetyczne	158
12.4. Zmiany grup spółgłoskowych	159
12.4.1. Redukcja grup spółgłoskowych	160
12.4.2. Wzmacnianie grup spółgłoskowych	160
12.4.3. Asymilacje w obrębie grup spółgłoskowych	161
12.4.3.1. Regresywne asymilacje pod względem dźwięczności	161
12.4.3.2. Regresywne asymilacje pod względem miękkości	161
12.4.4. Inne typy zmian grup spółgłoskowych	162
12.4.4.1. Zmiany w grupach spółgłoskowych z geminatami	162

12.4.4.2. Zmiany w grupach ze spółgłoskami środkowojęzykowymi i przedniojęzykowymi	162
12.4.4.3. Zmiana stpol. grupy <i>kń</i> → <i>kś</i>	163
13. Najważniejsze tendencje w rozwoju systemu konsonantycznego języka polskiego	164
14. Rozwój polskiego systemu fonologicznego	165
14.1. Podstawa materiałowa i założenia teoretyczne	165
14.2. Superstruktura dziejów polskiego systemu fonologicznego	167
14.3. Tendencje rozwojowe polskiego systemu fonologicznego	169
14.4. Zmiany językowe i hierarchia tendencji rozwojowych	172
14.5. Dynamika zmian fonologicznych i aktywność tendencji rozwojowych a zagadnienie periodyzacji historii polskiego systemu fonologicznego	174
III. Fleksja imienna	177
1. Struktura morfologiczna wyrazu a tendencje rozwojowe fleksji praindoeuropejskiej	179
2. Paradygmaty imienne: pie. – psł. – pol.	180
2.1. Tematy zakończone na <i>-a-</i>	180
2.2. Tematy zakończone na <i>-ja-</i>	181
2.3. Tematy zakończone na <i>-o-</i>	182
2.4. Tematy zakończone na <i>-jo-</i>	183
2.5. Tematy zakończone na <i>-i-</i>	184
2.6. Tematy zakończone na <i>-ŷ-</i>	186
2.7. Tematy zakończone na <i>-ŭ-</i>	187
2.8. Tematy zakończone na <i>-r-</i>	188
2.9. Tematy zakończone na <i>-n-</i>	189
2.10. Tematy zakończone na <i>-t-</i>	190
2.11. Tematy zakończone na <i>-s-</i>	191
3. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiej fleksji imiennej	192
3.1. Zmiana struktury morfologicznej wyrazu	192
3.2. Wzrost funkcji rodzaju gramatycznego	193
4. Ewolucja podstawowych kategorii fleksyjnych: psł. – pol.	195
4.1. Kategoria rodzaju gramatycznego	195
4.2. Kategoria liczby	198
4.3. Kategoria przypadku	199
5. Odmiana rzeczowników	201
5.1. Deklinacja męska	201
5.2. Deklinacja żeńska	210
5.3. Deklinacja nijaka	215
5.4. Deklinacja mieszana	220
5.5. Liczba podwójna	222
5.6. Wnioski	222
5.6.1. Tendencja do uproszczeń odmiany	222
5.6.2. Tendencja do komplikacji odmiany	224
6. Odmiana zaimków	227
6.1. Zaimki osobowe	227
6.2. Zaimki wskazujące	232

6.3. Zaimki dzierżawcze	234
6.4. Zaimki pytajne	236
6.5. Uwagi końcowe	237
7. Odmiana przymiotników	239
7.1. Przymiotniki w języku pie.	239
7.2. Przymiotniki w języku psł.	239
7.3. Pierwotne (rzeczownikowe) formy przymiotnika w języku polskim	241
7.4. Złożona (zaimkowa) odmiana przymiotników: psł. – pol.	242
7.5. Podsumowanie	247
8. Odmiana liczebników	249
8.1. Liczebniki w języku pie.	249
8.2. Liczebniki w języku psł.	250
8.3. Deklinacja liczebników w języku pol.	251
8.3.1. Liczebnik <i>dwa</i>	251
8.3.2. Liczebniki <i>trzy, cztery</i>	252
8.3.3. Liczebniki od <i>pięciu</i> do <i>dziesięciu</i>	252
8.3.4. Neutralizacja kategorii liczby	253
8.3.5. Liczebniki złożone	254
8.3.6. Liczebniki zbiorowe	256
8.4. Podsumowanie	257
9. Tendencje rozwojowe polskiej fleksji imiennej	259
9.1. Zmiany w strukturze wyrazu	259
9.2. Przesunięcia w obrębie typów deklinacyjnych	260
9.3. Dziedzictwo prasłowiańskie a polskie innowacje	260
9.4. Chronologia procesów	261
IV. Fleksja werbalna	263
1. Struktura morfologiczna wyrazu a koniugacja w języku psł. i pol.	265
1.1. Geneza końcówek fleksyjnych w koniugacji (pie. – psł. – pol.)	266
2. Dwa tematy czasowników w języku psł. i ich funkcje	268
2.1. Proste formy fleksyjne czasowników w języku psł.	269
2.2. Złożone formy fleksyjne czasowników w języku psł.	270
2.3. Koniugacje w języku psł.	272
3. Kategorie fleksyjne osobowych form czasownika w języku psł.	274
3.1. Kategoria osoby i liczby	274
3.2. Kategoria czasu	275
3.2.1. Czas teraźniejszy	275
3.2.2. Czasy przeszłe	276
3.2.3. Czas przyszły	279
3.3. Kategoria trybu	279
3.4. Kategoria strony	281
4. Kategoria aspektu w języku psł.	283
4.1. Aspekt w języku pie.	283
4.2. Aspekt w języku psł.	284
5. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiej fleksji werbalnej	286
5.1. Kontynuacja stanu pie.	286

5.2. Modyfikacje dziedzictwa pie.	287
5.3. Innowacje psł.	288
6. System koniugacyjny w języku polskim	289
6.1. Struktura morfologiczna wyrazu	289
6.2. Tematy i koniugacje	290
6.2.1. Znaczenie kryterium tematycznego	290
6.2.2. Dziedzictwo koniugacyjne jęz. psł. w okresie stpol.	291
6.2.3. Przedpolska innowacja koniugacyjna	293
6.2.4. Innowacje koniugacji w okresie stpol.	294
6.3. Konsekwencje przekształceń klas koniugacyjnych	298
6.3.1. Zmiany przynależności czasowników do klas koniugacyjnych	298
6.3.2. Zmiany postaci tematów czasowników	299
6.4. Uwagi końcowe	300
7. Ewolucja osobowych form czasownika w języku polskim	301
7.1. Kategoria osoby i liczby	301
7.2. Kategoria czasu	302
7.2.1. Czas teraźniejszy	302
7.2.2. Czasy przeszłe	303
7.2.2.1. Aoryst i imperfectum	303
7.2.2.2. Czas przeszły złożony	305
7.2.2.3. Czas zaprzeczony złożony	309
7.2.2.4. Czas przyszły	310
7.3. Kategoria trybu	310
7.3.1. Tryb orzekający	310
7.3.2. Tryb rozkazujący	310
7.3.3. Tryb warunkowy	315
7.4. Kategoria strony	316
8. Ewolucja imiesłowów w języku polskim	318
8.1. Imiesłowy czasu przeszłego	318
8.1.1. Imiesłów czasu przeszłego czynny I	318
8.1.2. Imiesłów czasu przeszłego czynny II	319
8.1.3. Imiesłów czasu przeszłego bierny	320
8.2. Imiesłowy czasu teraźniejszego	321
8.2.1. Imiesłów czasu teraźniejszego czynny	321
8.2.2. Imiesłów czasu teraźniejszego bierny	323
8.3. Uwagi końcowe	323
9. Bezokolicznik	325
10. Tendencje rozwojowe polskiej fleksji werbalnej	327
10.1. Kontynuacja stanu psł.	327
10.2. Modyfikacje dziedzictwa psł.	327
10.3. Innowacje polskie	328
V. Słowotwórstwo	331
1. Zagadnienia wstępne	333
1.1. Słowotwórstwo diachroniczne	333
1.1.1. Założenia ogólne badań diachronicznych w zakresie słowotwórstwa	334

1.1.2. Ograniczenia we współczesnych badaniach z zakresu słowotwórstwa diachronicznego	335
1.2. Podstawowe opozycje słowotwórcze	336
1.2.1. Opozycja semiotyczna <i>forma – znaczenie</i>	336
1.2.2. Opozycja genetyczna <i>wyrazy pierwotne – wyrazy pochodne</i>	336
1.2.3. Opozycja strukturalna <i>wyrazy proste – wyrazy podzielne słowotwórczo</i>	337
1.2.4. Opozycja strukturalna <i>derywacja – kompozycja</i>	337
1.2.5. Opozycja semantyczna <i>znaczenie strukturalne – znaczenie realne</i>	338
1.2.6. Opozycja metodologiczna <i>analiza morfemowa – analiza słowotwórcza</i>	338
1.2.7. Opozycja metodologiczna <i>analiza słowotwórcza synchroniczna – analiza słowotwórcza diachroniczna</i>	339
1.2.8. Opozycja funkcjonalna <i>ekonomiczność – wyrazistość struktur słowotwórczych</i>	339
2. Derywacja	341
2.1. Zmiany z zakresie technik derywacyjnych	341
2.1.1. Derywacja afiksalna	343
2.1.1.1. Sufiksacja	343
2.1.1.2. Prefiksacja	344
2.1.1.3. Postfiksacja	345
2.1.1.4. Infiksacja	346
2.1.1.5. Interfiksacja	346
2.1.1.6. Konfiksacja	346
2.1.2. Derywacja bezafiksalna	346
2.1.2.1. Derywacja syntaktyczna	347
2.1.2.2. Derywacja semantyczna	347
2.1.2.3. Reduplikacja	347
2.1.2.4. Wnioski	348
2.2. Zmiany znaczeń strukturalnych	348
2.2.1. Leksykalizacja, czyli utrata znaczenia strukturalnego	348
2.2.2. Nabywanie znaczenia strukturalnego	349
2.2.3. Modyfikacje znaczenia strukturalnego	350
2.3. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych	351
2.3.1. Charakterystyka formantów pie.	351
2.3.2. Charakterystyka formantów psł.	352
2.4. Zmiany w zasobie typów słowotwórczych w polszczyźnie	356
2.4.1. Formanty odziedziczone z języka psł.	357
2.4.2. Formanty wytworzone w polszczyźnie	358
2.4.2.1. Powstawanie nowych formantów na skutek <i>perintegracji i absorpcji morfologicznej</i>	358
2.4.2.2. Powstawanie nowych formantów z <i>końcówek fleksyjnych</i>	361
2.4.2.3. Powstawanie nowych formantów w wyniku <i>kontaminacji</i>	363
2.4.2.4. Powstawanie nowych formantów z <i>samodzielnych wyrazów</i>	364
2.4.3. Formanty obcego pochodzenia	366

2.4.3.1.	Zapożyczanie formantów	366
2.4.3.2.	Symbioza słowotwórcza	367
2.4.3.3.	Zapożyczone formanty sufiksalne	368
2.4.3.4.	Zapożyczone formanty prefiksalne	369
2.4.3.5.	Chronologia zapożyczania formantów	369
2.4.3.6.	Kalki słowotwórcze	370
2.4.3.7.	Formanty regionalno-gwarowe	371
2.4.4.	Nowe funkcje formantów	371
2.4.4.1.	Wielofunkcyjność formantów odziedziczonych	371
2.4.4.2.	Reinterpretacja formacji	372
2.4.4.3.	Irradiacja morfologiczna	373
2.4.4.4.	Konwersja	373
2.5.	Zmiany w zakresie aktywności formantów	374
3.	Kompozycja	378
3.1.	Terminy i definicje	378
3.2.	Geneza i funkcje kompozycji	380
3.3.	Zestawienia	382
3.3.1.	Dziedzictwo psł.	382
3.3.2.	Rozwój w języku polskim	383
3.4.	Zrosty	386
3.4.1.	Geneza i rozwój w polszczyźnie	386
3.5.	Złożenia	388
3.5.1.	Typy strukturalne złożzeń o genezie psł.	388
3.5.2.	Fazy rozwojowe w języku polskim	389
3.5.2.1.	Okres staropolski	389
3.5.2.2.	Okres średniopolski	392
3.5.2.3.	Okres nowopolski	393
4.	Skróty i skrótowce	394
4.1.	Terminy i definicje	394
4.2.	Skróty w historii języka polskiego	395
4.3.	Rozwój skrótowców w polszczyźnie XX wieku	397
5.	Tendencje rozwojowe polskiego słowotwórstwa	401
5.1.	Okres staropolski (T1–T2)	402
5.1.1.	A. Kompletacja	402
5.1.2.	C. Ekonomizacja	402
5.1.3.	D. Nobilitacja	403
5.2.	Okres średniopolski (T2–T3)	403
5.2.1.	A. Kompletacja	403
5.2.2.	B. Repartycja	404
5.3.	Okres nowopolski i najnowsze dzieje polszczyzny (T3–T4)	404
5.3.1.	A. Kompletacja	404
5.3.2.	B. Repartycja	404
5.3.3.	C. Ekonomizacja	404
5.3.4.	D. Nobilitacja	405
5.4.	Hierarchia tendencji rozwoju polskiego systemu słowotwórczego	405

VI. Składnia w epoce przedpolskiej i polszczyzny przedpiśmiennej	407
1. Zagadnienia wstępne	409
1.1. Miejsce składni w opisie diachronicznym języka polskiego	409
1.2. Stan badań nad składnią historyczną języka polskiego	409
1.3. Składnia w podręcznikach akademickich	411
1.4. Charakter ewolucji systemu składniowego	413
1.5. Założenia, metoda i cel opisu składni polskiej	414
2. Epoka praindoeuropejska	416
2.1. Podstawy składni pie.	416
2.2. Budowa wyrazu	416
2.3. Kategorie gramatyczne (semantyczno-morfologiczne i syntaktyczne)	416
2.4. Szyk wyrazów	418
2.5. Klasyfikacja zdań języka pie.	419
2.6. Składnia zdania pojedynczego	419
2.7. Składnia zdań złożonych	420
2.8. Podsumowanie	421
3. Epoka prasłowiańska	423
3.1. Czas trwania wspólnoty prasłowiańskiej	423
3.2. Dziedzictwo pie.	425
3.3. Kategorie gramatyczne	426
3.3.1. Kategoria rodzaju	426
3.3.2. Kategoria żywotności	427
3.3.3. Kategoria liczby	427
3.3.4. Kategoria przypadka	428
3.3.5. Przyimki	430
3.3.6. Kategoria trybu	431
3.3.7. Kategoria czasu	431
3.3.8. Kategoria osoby i liczby	432
3.3.9. Kategoria strony	432
3.4. Składnia zdania prostego	432
3.4.1. Związek podmiotu z orzeczeniem	432
3.4.2. Składnia zgody według znaczenia (<i>constructio ad sensum</i>) w zakresie kategorii liczby	434
3.4.3. Zdania z orzeczeniem słowno-imiennym i imiennym	435
3.4.4. Zdania bezpodmiotowe	435
3.4.5. Modalność zdaniowa	436
3.5. Składnia zdania złożonego	437
3.5.1. Zdania złożone współrzędnie	437
3.5.2. Zdania złożone podrzędnie	438
3.6. Literackie konstrukcje syntaktyczne	439
3.6.1. <i>Dativus absolutus</i>	439
3.6.2. <i>Dativus cum infinitivo</i>	439
3.6.3. <i>Nominativus cum infinitivo</i> i <i>accusativus cum infinitivo</i>	439
4. Epoka przedpiśmienna języka polskiego	441
4.1. Wyznaczanie granic czasowych epoki	441

4.2. Składnia polszczyzny epoki przedpiśmiennej	441
4.3. Kształtowanie się polskiej pisowni i interpunkcji a składnia	443
VII. Składniowo-stylistyczny rozwój literackiej polszczyzny ogólnej	
(XVI–XX w.)	447
1. Czynniki sprawcze i uwarunkowania ewolucji	449
2. Główne kierunki rozwoju i cezury periodyzacyjne	453
3. Dwa nurty stylistyczno-składniowe	458
4. Ewolucja systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej.	
Procesy i tendencje rozwojowe	466
4.1. Okres 1. (XVI w. – 1. połowa XVII w.)	467
4.1.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe	467
4.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	477
4.2. Okres 2. (2. połowa XVII w. – XVIII w.)	479
4.2.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe	479
4.2.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	485
4.3. Okres 3. (XIX w.)	487
4.3.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe	487
4.3.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	492
4.4. Okres 4. (XX w.)	495
4.4.1. Główne procesy ewolucyjne i zmiany szczegółowe	495
4.4.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	499
4.5. Zestawienia zbiorcze	501
5. Periodyzacja rozwoju systemu składniowego literackiej polszczyzny ogólnej	506
5.1. Cezura 1.: stpol. – śropol. 1. (przełom XV i XVI w.)	506
5.1.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację	506
5.1.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	509
5.2. Cezura 2.: śropol. 1. – śropol. 2. (XVI w. – 1. połowa XVII w./2. połowa XVII w. – XVIII w.)	510
5.2.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację	510
5.2.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	512
5.3. Cezura 3.: śropol. 2. – npol. 1. (przełom XVIII i XIX w.)	513
5.3.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację	513
5.3.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	516
5.4. Cezura 4.: npol. 1. – npol. 2. (przełom XIX i XX w.)	517
5.4.1. Procesy, zmiany i tendencje wyznaczające periodyzację	517
5.4.2. Zmiany i tendencje rozwojowe – podsumowanie	519
5.5. Zestawienia zbiorcze	521
6. Zakończenie	524
 Bibliografia	 526
 Wykaz skrótów i oznaczeń	 537
 Indeks polskich form wyrazowych (opracowała Ewa Dulna-Rak)	 540

OD AUTORÓW

Niniejszy podręcznik obejmuje pełny zakres wiedzy z gramatyki historycznej języka polskiego. Oczywiście, zawiera on te wyselekcjonowane wiadomości, które stanowią kurs najczęściej realizowany na uniwersyteckich studiach polonistycznych. Części tematyczne podręcznika są następujące: I. *Pochodzenie języka polskiego*; II. *Fonetyka i fonologia języka polskiego – rozwój historyczny*; III. *Fleksja imienna*; IV. *Fleksja werbalna*; V. *Słowotwórstwo*; VI. *Składnia w epoce przedpolskiej i polszczyzny przedpiśmiennej*; VII. *Składniowo-stylistyczny rozwój literackiej polszczyzny ogólnej (XVI–XX w.)*.

W porównaniu z wydaniem 2. (Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001), niniejsza edycja jest poszerzona o dział składni w ujęciu diachronicznym, wprowadzono także niezbędne modernizacje i korekty tekstu oraz uzupełnienia w indeksie bibliograficznym. Przydatność tych uzupełnień widzimy zarówno ze względu na kompletność obrazu rozwoju systemu gramatycznego polszczyzny, jak i ze względu na analizy tekstów – zabytków języka polskiego z okresu staropolskiego, średniopolskiego i nowopolskiego, które stanowią ważny składnik zajęć z gramatyki historycznej języka polskiego i historii polszczyzny.

Przedmiotem opisu jest ewolucja systemu gramatycznego języka polskiego, jednakże – w związku z jakością procesów i tendencji rozwojowych oraz ich zasięgiem chronologicznym – przedstawiamy tę problematykę w ujęciu genetycznym, tj. na tle zjawisk charakterystycznych dla języka praindoeuropejskiego i prasłowiańskiego. Punktem wyjścia jest dla nas proces językowy – zmiana językowa. W opisie staramy się uwzględnić istotę samego procesu, warunki determinujące jego zachodzenie, chronologię i konsekwencje dla systemu językowego. Opis *stricte* diachroniczny uzupełniamy synchronicznymi zestawieniami i podsumowaniami, ukazującymi najważniejsze stadia rozwojowe polszczyzny. Stosujemy zatem dwuaspektowy sposób analizy i opisu zmian językowych – ewolucyjny i strukturalny.

Podręcznik ten stanowi swego rodzaju zapis naszych ponadtrzydziestoletnich doświadczeń dydaktycznych. Nawiązuje on do wcześniejszych opracowań z tego zakresu (zob. Bibliografia), zarazem jednak pod względem układu treści, interpretacji faktów językowych i metod konstrukcji opisu nasze opracowanie przedstawia – jak sądzimy – również nowe propozycje.

Dla ułatwienia odbioru treści pełną pisownię fonetyczną materiału egzemplifikacyjnego stosujemy tylko w tych partiach tekstu podręcznika, w których jest to niezbędne dla zachowania dokładności opisu, w pozostałych zaś częściach przyjęliśmy transkrypcję uproszczoną lub pisownię konwencjonalną.

Jak już zaznaczono – ze względu na możliwości i uwarunkowania dydaktyczne – w niniejszym opracowaniu prezentujemy jedynie wybór zagadnień, staraliśmy się jednak dokonywać selekcji materiału w taki sposób, by opis przedstawianych zmian, procesów i tendencji miał charakter całościowy w odniesieniu do pełnego ciągu ewolucyjnego polszczyzny, tj. od jej początków po współczesność. Mamy nadzieję, że udało nam się to zamierzenie zrealizować w sposób komunikatywny i merytorycznie poprawny.

* * *

Na ostateczną zawartość podręcznika oraz zastosowane w nim ujęcia problematyki (dotyczące tak metodologii, jak i prezentacji materiału szczegółowego) wpłynęły uwagi Państwa Recenzentów wydawniczych – Pana Prof. dra hab. Władysława Kupiszewskiego, Pana Prof. dra hab. Wojciecha Rzepki i Pani Prof. dr hab. Zdzisławy Krążyńskiej. Wszystkim Państwu Recenzentom serdecznie dziękujemy za rady, dyskurs z nami, życzliwość i współpracę.

Osobne podziękowania kierujemy do Państwa, którzy byli łaskawi dostrzec i ocenić różne (chronologicznie i treściowo) wersje naszego podręcznika, zamieszczając swe recenzje w czasopismach językoznawczych. Dziękujemy za to Pani Prof. dr hab. Irenie Bajerowej, Panu Prof. drowi hab. Witoldowi Mańczakowi i Pani Dr Irenie Szczepankowskiej.

* * *

Ujęcie podręcznikowe ma określone cechy, które w innych naukowych opracowaniach monograficznych nie muszą występować. Chodzi tu o selekcję materiału, jednolitość opisów, syntetyczność sądów. Cechy te staraliśmy się realizować, mając świadomość ich wartości i mankamentów. Jeśli te pierwsze będą przeważały w opiniach tych z Państwa, którzy będą korzystali z naszego podręcznika, to będziemy mogli przyjąć, że nasza koncepcja opisu podręcznikowego potwierdziła swą funkcjonalność.

Mamy poczucie, że podręcznik naszego autorstwa jest pierwszym tego typu opracowaniem utrzymanym w strukturalistycznym profilu metodologicznym. To również skłania do refleksji wartościującej, tym bardziej że metodologia strukturalistyczna nie dominuje już w obrębie współczesnego językoznawstwa. Pozostaje zatem mieć nadzieję, że następne strukturalistyczne podręczniki z zakresu polonistycznego językoznawstwa diachronicznego będą doskonalsze, a kognitywizm i pragmalingwistyka pozwolą na precyzyjniejsze opisy ewolucji systemu gramatycznego polszczyzny.

Warszawa, czerwiec 2004 r.

*Krystyna Długosz-Kurczabowa
Stanisław Dubisz*

I. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO

1. JĘZYKI INDOEUROPEJSKIE

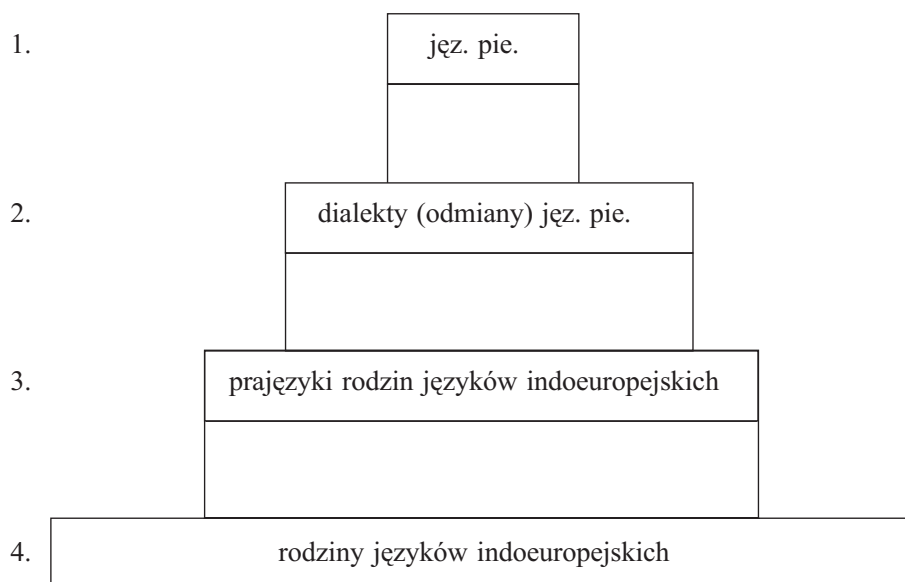
1.1. Wspólnota praindoeuropejska

Język polski należy do języków indoeuropejskich. Wywodzą się one z prajęzyka, na którego oznaczenie stosuje się termin **język praindoeuropejski**. Według współczesnych opracowań¹ językiem tym posługiwano się przed trzema tysiącami lat przed naszą erą (ściśła chronologia jest w tym wypadku niemożliwa wobec braku dokładnej dokumentacji faktograficznej) na stepowych, nizinnych obszarach położonych nad dolną Wołgą. Zespół etniczny mówiący tym językiem określa się umownie nazwą **Pra-**

¹ Jak zaznaczono, wnioski na temat zasięgu terytorialnego i chronologicznego wspólnoty praindoeuropejskiej mają charakter hipotetyczny, a poglądy na ten temat ulegały zmianom: „Problem ojczyzny języka pie. nie jest w pełni rozwiązany. Dawniej sądzono, że były nią dzisiejsze Turynia i Saksonia. Taki punkt widzenia reprezentował np. T. Lehr-Splawiński [...]. Dziś lokuje się ją raczej nad dolną Wołgą i na terenach przyległych do Morza Kaspijskiego. Stamtąd, jak sądzi H. Łowmiański, wyszła w III tysiącleciu przed n.e. pierwsza fala ludności zwanej przez niego staroeuropejską i opanowała obszar aż po Ren na zachodzie, Dunaj na południu i południową Skandynawię na północy” – L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 178–179; „Pierwotnie pastercki charakter ludności indoeuropejskiej (liczne nazwy zwierząt hodowlanych) sugeruje, że nie był to określony obszar, lecz strefa koczownicza typu laso-stepowego o klimacie umiarkowanym i wilgotnym (określenie ‘zimy’, ‘śniegu’, ‘mrozu’, ‘lodu’ oraz nazwy zwierząt leśnych i wodnych). Wskazują na to również początki terminologii związanej z rolnictwem (niemożliwym przy ówczesnej technologii w czystym, suchym stepie). Brak ogólnoindoeuropejskiej nazwy ‘morza’ i innych nazw z nim związanych wskazuje, że miejsce to było w głębi lądu. W rachubę wchodzi więc znaczne obszary środkowego pasa zachodniej Eurazji między Europą Środkową a centralną Azją. [...] Proces kształtowania się dialektów indoeuropejskich rozpoczął się jeszcze przed datowanym na przełom IV i III tysiąclecia p.n.e. rozpadem prajęzyka i trwał co najmniej następne tysiąc lat, tzn. do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e. [...]” – L. Bednarczuk, *Wprowadzenie [w:] Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, t. I, Warszawa 1986, s. 36–37.

indoeuropejczyków, a okres występowania ich wspólnoty kulturowej nazywamy okresem **wspólnoty praindoeuropejskiej**. Należy przyjąć, że tereny nad dolną Wołgą nie były pierwotnymi siedzibami Praindoeuropejczyków. Ich zespół etniczny ukształtował się najprawdopodobniej w wyniku migracji ludnościowych (wędrowek ludów) z obszaru Azji.

Z okresu ok. 2000 lat przed naszą erą pochodzą zabytki kultury materialnej cywilizacji, które wyodrębniły się ze wspólnoty praindoeuropejskiej. Świadczy to o tym, że praindoeuropejski zespół etniczny podzielił się na kilkanaście grup etnicznych w wyniku ich wędrowek z obszaru wspólnoty w poszukiwaniu lepszych warunków bytowania. W ciągu kilkudziesięciu wieków plemiona indoeuropejskie zasiedliły całą Europę i znaczną część Azji. W miarę różnicowania się kultur ludów wywodzących się ze wspólnoty praindoeuropejskiej różnicowały się także ich języki. W ten sposób ukształtowały się **rodziny języków indoeuropejskich**, przy czym trzeba podkreślić, że każda z nich wywodzi się z prajęzyka pośredniego, a te dopiero są kontynuantami dialektów (odmian) języka praindoeuropejskiego. Można zatem w tym procesie – upraszczając nieco zagadnienie – wyróżnić cztery fazy, charakteryzujące się coraz większym stopniem stratyfikacji językowej (zob. wykres 1).

Wykres 1

1.2. Rodziny języków indoeuropejskich

Współcześnie wyróżniamy dwanaście rodzin języków indoeuropejskich.

1.2.1. JĘZYKI TOCHARSKIE

Występowały one na obszarze wschodniego Turkiestanu Chińskiego i w Azji środkowej (Pamir). Na pustyni Takla-Makan odkryto teksty dwóch odmian języków tocharskich (tzw. język A – zachodni i język B – wschodni), spisane na liściach palmowych. Teksty te pochodzą z okresu od V do VIII w. n.e. i dotyczą tematyki religijnej. Są to przekłady wcześniejszych chronologicznie indyjskich tekstów spisanych w sanskrycie. Języki tocharskie, wraz z cywilizacją Tocharów, zaginęły po VIII w. n.e. w wyniku najazdu i podboju dokonanych przez Ujgurów.

1.2.2. JĘZYKI INDYJSKIE

Języki indyjskie wraz z językami irańskimi i dardyjskimi tworzyły w okresie przed 1500 r. p.n.e. wspólnotę językowo-kulturową. Dlatego też w niektórych ujęciach klasyfikacyjnych występuje termin **języki indoirañskie**, a w starszych opracowaniach termin **języki aryjskie** (od sans. *Āryāh* stosowanego na oznaczenie praprzodków Irańczyków i Indusów). Ze współczesnego jednak punktu widzenia należy mówić o dwóch rodzinach językowych, przy czym języki dardyjskie – stanowiące kiedyś człon terytorialnie pośredni między językami indyjskimi a irańskimi – dziś zaliczamy do języków południowowschodnioirańskich.

Języki indyjskie wyodrębniły się ok. 1500 r. p.n.e., obejmując swym zasięgiem dorzecze Indusu. Z tego też okresu pochodzą najstarsze teksty sakralne hinduizmu, spisane w tzw. języku wedyjskim (*Vedah* r.m. ‘wiedza’), którego funkcjonowanie wyznacza granice okresu staroindyjskiego (1500 r. p.n.e. – 500 r. p.n.e.). W okresie średnioindyjskim (500 r. p.n.e. – 1000 r. n.e.) język wedyjski przekształcił się w sanskryt klasyczny, będący literackim językiem Indii przez bez mała dwa tysiące lat, oraz w potoczne warianty jęz. śrind. – pali i prakryty (*prākryta* ‘samorodny’). W okresie nowoindyjskim (od 1000 r. n.e.) ukształtowały się występujące współcześnie języki indyjskie, z których najważniejsze to: hindi, urdu,

bengali; do jęz. nowoindyjskich należy także język syngaleski (Cejlon) i cygański².

1.2.3. JĘZYKI IRAŃSKIE

Dzieje rodziny języków irańskich ujmujemy również w trzech okresach: staroirańskim (do 300 r. p.n.e.), średnioirańskim (do 800 r. n.e.), nowoirańskim (od 800 r. n.e.). Już w okresie stirań. języki te podzieliły się na cztery grupy terytorialne: 1) pld.zach., 2) pld.wsch., 3) pln.zach., 4) pln.wsch. i podział ten w zasadzie obowiązuje do dziś. Najstarsze zapisy wywodzą się z VI w. p.n.e. Są one ułożone w tzw. jęz. awestyjskim – języku *Awesty*, świętej księgi wyznawców Zaratustry – należącym do jęz. pld.wsch. stirań. Z podgrupy jęz. pld.zach. stirań. wyodrębnił się język staroperski, którego zabytki w postaci napisów na skałach pochodzą z VI, V, IV w. p.n.e. Podgrupę jęz. pln.zach. stirań. reprezentował język medyjski, kontynuowany współcześnie przez narzecza kurdyjskie. Językami podgrupy pln.wsch. stirań. posługiwali się Scytowie i Sarmaci (Alanowie, Jazygowie, Roksolanowie), o których w V w. p.n.e. znajdujemy wzmianki w tekstach Herodota. Prawdopodobnie w VII w. p.n.e. plemiona te zajmowały częściowo obszar Ukrainy, gdzie zetknęły się z plemionami, z których w okresie późniejszym ukształtował się prasłowiański zespół etniczny. Stąd w jęz. psł. znalazło się szereg zapożyczeń leksykalnych i semantycznych z tych języków, np. *topór*, *srom* ‘wstyd’, *bóg* ‘bóstwo’, *święty* ‘silny, mocny’. O pierwotnym osadnictwie scytyjsko-sarmackim świadczą także zachowane do dziś nazwy hydrograficzne, np. *Don*, *Dunaj* – pierwotnie ‘rzeka’; *Dniepr* – pierwotnie ‘rzeka głęboka’; *Pрут* – pierwotnie ‘bród’.

W okresie średnioirańskim największe znaczenie uzyskał język średnioperski (czyli pehlewi), w którym powstała bogata literatura piękna, re-

² Praojczyznę Cyganów stanowił obszar północno-zachodnich Indii, skąd (w X w. n.e.) rozpoczęli oni migrację przez Beludżystan, Persję do Armenii i do Azji Mniejszej (XI w.). Z Armenii Cyganie przewędrowali do Rumunii (XIII w.) i na Bałkany (XV w.), co dało podstawy wytworzenia się dialektu północnocygańskiego, skąd przez węgierski Siedmiogród przedostali się na teren Europy środkowej (XV w.). Z Azji Mniejszej migracja Cyganów przebiegała poprzez Syrię, Maroko, Cieśninę Gibraltarską do Europy południowo-zachodniej (XV w.), w wyniku czego ukształtował się dialekt południowocygański. Do XVIII w. sądzono, że Cyganie wywodzą się z Egiptu – stąd ang. *Gipsy* ‘Cygan’. Oni sami niejednokrotnie podawali się za spadkobierców starożytnej cywilizacji koptyjskiej, argumentując to m.in. podobieństwem nazwy *człowiek* w obu tych językach: cyg. *roma* – kopt. *rom*. Mamy w tym wypadku do czynienia z fałszywą (ludową) etymologią.

ligijna i historyczna, kontynuujący pld.zach. stirań. język staroperski. Podgrupę pñn.zach. w tym okresie m.in. reprezentował jęz. partyjski (z którego zapożyczenia występują w jęz. ormiańskim); podgrupę pñn.wsch. – jęz. sogdyjski (tereny dzisiejszego Uzbekistanu i Tadżykistanu), chorezmijski i sarmacko-alański (zapożyczenia z tego języka występują w jęz. węgierskim); podgrupę pld.wsch. – jęz. sakijski (obszar Turkiestanu wschodniego), graniczący z językami tocharskimi i mający dość obszerną dokumentację źródłową.

W okresie nowoirañskim zróżnicowanie tej rodziny językowej ukształtowało się następująco:

- podgrupa pld.zach. – jęz. nowoperski, występujący w zróżnicowanych odmianach normatywnych w Iranie, Afganistanie i Tadżykistanie;
- podgrupa pld.wsch. – jęz. afgański (inaczej – paszto), jęz. pamiirskie, jęz. dardyjskie (najważniejszy z nich to jęz. kaszmirski);
- podgrupa pñn.wsch. – jęz. jagnobski (Tadżykistan – u podnóża Pamiru), jęz. osetyński – kontynuujący jęz. sarmacko-alański (Kaukaz);
- podgrupa pñn.zach. – jęz. kurdyjski (Iran, Irak, Turcja), jęz. beludżyjski (wybrzeże Zatoki Perskiej).

1.2.4. JĘZYKI ANATOLIJSKIE (HETYCKIE)

Państwo Hetytów, ze stolicą w Hatusas, istniało w dorzeczu dzisiejszego Kizılırmak w okresie od XX do XII w. p.n.e. Zabytki kultury materialnej i intelektualnej Hetytów i innych plemion odkryto m.in. na terenie Turcji w Anatolii – stąd termin: **języki anatolijskie**. W historii tej rodziny językowej wyróżniamy kilka faz rozwojowych:

- 1) ok. 2000 r. p.n.e. – występowanie jęz. protohetyckiego (prajęzyka);
- 2) XVIII–XVI w. p.n.e. – występowanie jęz. starohetyckiego; zabytki tego języka spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach są najstarszymi zapisami języków indoeuropejskich;
- 3) XV–VIII w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. nowohetyckiego oraz jęz. luwijskiego (pld. Azja Mniejsza) i jęz. palajskiego (pñn. Azja Mniejsza), spisanych pismem hieroglificznym;
- 4) VII–I w. p.n.e. – występowanie zabytków jęz. anatolijskich: lidyjskiego (kontynuant jęz. hetyckiego), likijskiego i miłyjskiego (kontynuant jęz. luwijskiego), spisanych alfabetem greckim.

Języki anatolijskie wyszły z użycia do początków naszej ery.

1.2.5. JĘZYKI TRACKO-ORMIAŃSKIE

W starożytności ta rodzina językowa obejmowała języki (dialekty) trackie, występujące w drugim tysiącleciu p.n.e. między Dunajem a Morzem Egejskim i Morzem Marmara (Bałkany), oraz dialekty frygijskie, które od XIII–XII w. p.n.e. rozprzestrzeniły się na znaczną część Azji Mniejszej, a ich nosiciele przyczynili się zapewne do upadku państwa Hetytów. Pierwotną siedzibą tracko-ormiańskiego zespołu etnicznego było północne i zachodnie wybrzeże Morza Czarnego. Grupa dialektów trackich zaginęła na początku naszej ery, a dialekty frygijskie – nawarstwiając się na dialekty chaldyjskie – dały początek jęz. staroormiańskiemu, który znany jest z literatury chrześcijańskiej, rozwijającej się od początku V w. n.e. Współcześnie możemy mówić o dwóch odmianach jęz. nowoormiańskiego. Język zachodnioormiański używany jest w Europie wśród diaspory ormiańskiej, a język wschodnioormiański jest oficjalnym językiem na obszarze Armenii.

1.2.6. JĘZYKI GRECKIE

Dzieje tej rodziny językowej ujmujemy w pięciu okresach: 1) okres mykeński (ok. 3000 r. p.n.e. – ok. 1200 r. p.n.e.), 2) okres klasyczny (800 r. p.n.e. – 500 r. n.e.), 3) okres bizantyjski (600 r. n.e. – 1452 r.), 4) okres turecki (1453–1827), 5) okres nowogrecki (po 1827 r.). Z okresu pierwszego pochodzą pisane zabytki językowe odkryte podczas wykopalisk archeologicznych na Krecie (ok. 1900 r.), obrazujące dwa systemy pisma (sylabiczne linearne pismo typu A <XVII–XIV w. p.n.e.> oraz sylabiczne linearne pismo typu B <XIV–XIII w. p.n.e.>). Okres drugi otwierają teksty Homera (utwór wcześniejszy to *Iliada*), znane tylko z późniejszych odpisów, stanowiących mieszaninę co najmniej dwóch dialektów: jońskiego i eolskiego. W okresie tym następuje wspaniały rozkwit literatury starożytnej Grecji. Charakteryzuje się on także dużym zróżnicowaniem językowym (dialekty jońskie, doryckie, attyckie, eolskie). W okresie trzecim następuje olbrzymie zróżnicowanie języka literackiego i potocznego – stają się one niemalże odrębnymi systemami. Dzieje się tak w XIII w., kiedy to krzyżowcy (Francuzi i Wenecjanie) podbili Grecję. Okres niewoli tureckiej to faza upadku greckiej kultury, brak również z tego okresu ważnych zabytków językowych. W okresie nowogreckim nawiązano do zróżnicowania językowego z okresu bizantyjskiego. Funkcjonowały dwie odmiany:

tw. **katharévusa** – język książkowy, purystyczny, elitarny i tzw. **dhimotiki** – język potoczny, ludowy, bardzo się między sobą różniące. W obu tych odmianach powstała bogata literatura. Współcześnie różnice te zlikwidowano, obowiązuje norma jednego języka greckiego. Spośród występujących dziś dialektów greckich jedynie dialekt tsakoński, kontynuujący dawny dialekt lakoński (spartański), nawiązuje bezpośrednio do podziałów języków greckich w starożytności.

1.2.7. JĘZYKI ALBAŃSKIE

Współcześnie występuje tylko jeden reprezentant tej rodziny językowej – język albański i stąd nazwa całej grupy. Teksty pisane w tym języku (o tematyce religijnej) sięgają XVI w. Język ten ma dwie odmiany terytorialne – dialekt gegijski (płn.) i dialekt toskijski (płd.). Jest prawdopodobne, że pierwotnie Albańczycy i Rumuni (Dakowie?) zajmowali obszar Mezji aureliańskiej (płn. Serbia i płn. Bułgaria?), a następnie zostali rozrzućeni przez migracje Słowian. Podobieństwa między jęz. albańskim i rumuńskim są duże. Język albański, o którego początkach można mówić w odniesieniu do VII-VIII w. n.e., prawdopodobnie jest także spokrewniony z dawnymi dialektami Ilirów i Mesapiów, występującymi pierwotnie na terenach w rejonie Adriatyku.

1.2.8. JĘZYKI ITALSKIE (ROMAŃSKIE)

Najstarszy hipotetyczny zapis (napis na fibuli) w języku łacińskim pochodzi z VII lub VI w. p.n.e. Wtedy to łacina była językiem Rzymu i jego okolic; poza nią na terenie Italii występowały inne języki z tej rodziny – oskijski, umbryjski, wenetyjski. Jednakże już na początku naszej ery cała Italia mówiła po łacinie. Ten okres rozwoju języków italskich określa się jako archaiczny (VIII w. p.n.e. – początek n.e.). Okres drugi, tzw. klasyczny (początek n.e. – 476 r. n.e.), przynosi rozkwit łaciny i jej ekspansję terytorialną związaną z ekspansją polityczną imperium rzymskiego. Łacina objęła swym zasięgiem (poza Italią) obszary dzisiejszej Francji, Hiszpanii, Portugalii, zach. i płd. Niemiec, Szwajcarii, Austrii, Jugosławii, Bułgarii, Rumunii, Anglii, Belgii, Holandii, a także całą północną Afrykę. W tym okresie wytworzyły się dwie odmiany języka: 1) łacina literacka (klasyczna), 2) łacina ludowa, i już w III w. n.e. różnice między nimi były znaczne.

Po upadku imperium rzymskiego łacina literacka wychodzi z użycia, a łacina ludowa spełnia funkcję języka praromańskiego, na podstawie którego rozwiną się nowe języki tej rodziny. Z przełomu X i XI w. pochodzą najstarsze zapisy języka okcytańskiego (prowansalskiego), a z X wieku – zapisy w języku włoskim i hiszpańskim. Trzeci okres rozwoju tej rodziny językowej (476 r. – 800 r.) to okres preromański, a okres następny (od 800 r.) to okres romański. Współcześnie do tej rodziny językowej zaliczamy jęz. włoski, francuski, prowansalski, kataloński, hiszpański, portugalski, rumuński, dialekty sardyńskie i retoromańskie (w okolicach Istrii – gwary friulskie, we włoskim Tyrolu – gwary ladińskie, w szwajcarskim kantonie Grigioni – gwary romanszyjskie). Wyszedł z użycia jęz. dalmatyński (w końcu XIX w.).

1.2.9. JĘZYKI CELTYCKIE

Pierwotnie ta rodzina językowa obejmowała swym zasięgiem terytorialnym Europę zachodnią i środkową oraz Wyspy Brytyjskie. Okres kulturowej dominacji Celtów przypadał na V–IV w. p.n.e., natomiast od II w. p.n.e. zaczynają oni ulegać podbojom i hegemonii z jednej strony Rzymian, z drugiej zaś – Germanów. Około 50 r. p.n.e. Juliusz Cezar podbił ówczesną Galię, a w I w. n.e. Celtowie zasiedlali już właściwie tylko Wyspy Brytyjskie. Z historycznego punktu widzenia języki celtyckie dzielimy na trzy grupy: 1) galijską, 2) brytyjską, 3) irlandzko-szkocką. Grupa galijska zaginęła w wyniku hegemonii politycznej Rzymu i językowej – łaciny. Grupę brytyjską kontynuuje jęz. walijski i niektóre dialekty we francuskiej Bretonii, gdzie przesiedliła się część ludności celtyckiej z Wysp Brytyjskich. Grupa irlandzko-szkocka to współcześnie jęz. irlandzki oraz tzw. jęz. gaelicki w północnej Szkocji.

1.2.10. JĘZYKI GERMAŃSKIE

Praojczyzna germańskiego zespołu etnicznego leżała w pld. Skandynawii, Danii oraz na terenie pñn. Niemiec. Przyjmuje się podział tej rodziny językowej na trzy grupy: 1) wschodnią, 2) północną, 3) zachodnią. Grupę wschodnią stanowiły dialekty gockie, znane z przekładu Biblii na język Wizygotów, dokonanego w IV w. n.e. Goci, którzy wywędrowali ze swych siedzib w Skandynawii, w I w. n.e. zasiedlili Pomorze Gdańskie, a w II w. n.e. ich migracja dotarła na tereny Ukrainy (Ostrogoci) i Rumunii (Wizygoty).

W ucieczce przed najazdami Hunów Ostrogoci i Wizygoci przewędrowali nad Morze Śródziemne (Jugosławia, Italia, Francja), gdzie znani są w średniowieczu. Niewielka grupa Ostrogotów pozostawała na Krymie do XVI w. Języki gockie zaginęły. W językach słowiańskich występuje kilkadziesiąt zapożyczeń leksykalnych, które są albo pierwotnymi wyrazami gockimi, albo też przez język gocki zostały przeniesione z łaciny i innych języków – por. np. pol. *miecz, ksiądz, chleb, kotłół, szkło, kupić, lichwa, chwila, osioł, wielbłąd*. Dawną grupę północnogermańską kontynuują współcześnie następujące języki: duński, szwedzki, norweski, islandzki, farerski (na Wyspach Owczych), a grupę zachodniogermańską – język niemiecki (z jego głównymi odmianami: dolnoniemiecką i górnoniemiecką), holenderski, flamandzki, angielski, dialekt luksemburski. Najwcześniejsze poświadczenia pisane jęz. germańskich pochodzą z I w. p.n.e. Były to zapisy w tzw. alfabecie runicznym (runy) złożonym wyłącznie z linii pionowych (z pominięciem linii poziomych), który został zapożyczony przez Germanów od plemion północnoitalskich.

1.2.11. JĘZYKI BAŁTYCKIE

W większości współczesnych ujęć przyjmuje się, że języki bałtyckie i języki słowiańskie – zanim ostatecznie usamodzielnili się – tworzyły pewną wspólnotę kulturowo-językową, zwaną wspólnotą bałto-słowiańską³. Dlatego też niejednokrotnie w schematach klasyfikacyjnych występuje pojęcie bałto-słowiańskiej rodziny językowej. Ostateczny rozwój tych języków pozwala jednak na traktowanie języków bałtyckich i języków słowiańskich

³ We wcześniejszych opracowaniach istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej traktowano jako hipotezę pewną, w pełni udokumentowaną – por. np. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1965, wyd. 3, s. 22–23; T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, wyd. 3, s. 77 i in.; T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 56. Nowsze ujęcia prezentują opinie podzielone – przykładowo: L. Moszyński i J. Okulicz (archeolog) uznają jej istnienie za pewnik, Z. Gołąb opowiada się za jej istnieniem, W. Boryś nie wyklucza jej, a W. Mańczak neguje istnienie wspólnoty bałto-słowiańskiej. Wydaje się jednak, że znacznie więcej argumentów przemawia za koncepcją mówiącą o występowaniu takiej wspólnoty od X do VI w. p.n.e. Zwolennicy koncepcji wspólnoty bałto-słowiańskiej przyjmują, że w tym okresie m.in. wytworzył się system intonacyjny mający funkcje morfologiczne; rozwinęły się pie. sonanty *r, l, m, n*; system koniugacyjny został oparty na tematach (czasu teraźniejszego i czasu przeszłego).

jako oddzielnych (choć najbliżej spokrewnionych) rodzin języków indoeuropejskich.

Języki bałtyckie występowały w dwóch zespołach terytorialnych: wschodnim i zachodnim. Występujące dziś języki bałtyckie – litewski i łożewski – kontynuują dawny zespół wschodni (wyszedł z użycia dialekt Kurów – nazwa ta jest poświadczona w nazwach geograficznych, m.in. *Zalew Kuroński, Kurlandia*). Dialekty stanowiące zespół zachodni zaginęły. Były to dialekty Jadźwingów, Sudawów (Sudów) i Prusów, występujące na obszarze północnego Mazowsza i Podlasia oraz dzisiejszego Pojezierza Mazurskiego.

1.2.12. JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE

Współcześnie do tej rodziny językowej należy zaliczyć trzynaście języków, klasyfikowanych ze względu na ich historię i związki pokrewieństwa w trzech grupach:

- 1) grupa zachodniosłowiańska – jęz. polski, dolnołużycki, górnołużycki, czeski, słowacki;
- 2) grupa wschodniosłowiańska – jęz. rosyjski, ukraiński, białoruski;
- 3) grupa południowsłowiańska – jęz. słoweński, serbski, chorwacki, macedoński i bułgarski.

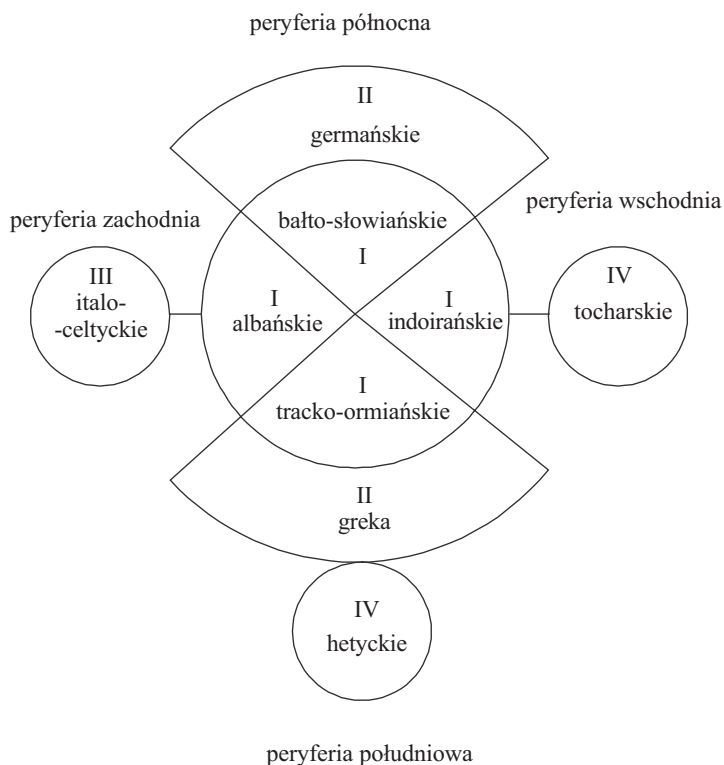
Szersze omówienie rozwoju rodziny języków słowiańskich zawiera jeden z następnych podrozdziałów (zob. I.2).

1.3. Wyodrębnianie się rodzin języków indoeuropejskich

1.3.1. ETAPY MIGRACJI LUDÓW INDOEUROPEJSKICH

Jak już zaznaczono (zob. I.1.1), proces wyodrębniania się poszczególnych rodzin języków indoeuropejskich przebiegał stopniowo i trwał bez mała kilkadziesiąt wieków. Migracje kolejnych zespołów etnicznych z obszaru wspólnoty pie. przebiegały w czterech podstawowych etapach. Najwcześniej oderwały się od wspólnoty: zespół, który wytworzył kulturę Tocharów oraz zespół późniejszej kultury anatolijskiej (hetyckiej). W drugiej kolejności opuścili swe pierwotne siedziby przodkowie Italików i Celatów. Trzeci etap to migracje plemion pragreckich i pragermańskich.

W wyniku tych wędrówek dawna wspólnota pie. podzieliła się na zespoły *peryferyczne* (wymienione wyżej) i *centralne*, które dłużej pozostały w jej obrębie, stanowiąc swoiste centrum ludów indoeuropejskich. Rozbicie tego centrum nastąpiło w czwartym etapie migracji Indoeuropejczyków, kiedy to wyodrębnił się zespół indoirañski, tracko-ormiański, albański i bałto-słowiański. Łatwo zauważyć, że kierunki migracji zespołów centralnych były zbliżone do kierunków wędrówek zespołów peryferycznych, ale dystans dzielący je od dawnego obszaru wspólnoty pie. był mniejszy. Można więc stwierdzić, że nawet po ostatecznym rozbiciu wspólnoty pie. dawne zespoły centralne pozostały wewnątrz obszaru zajętego przez Indoeuropejczyków, a dawne zespoły peryferyczne pozostały na jego obrzeżach (zob. wykres 2).

Wykres 2

[T. Milewski, *Językoznawstwo*, Warszawa 1969, s. 177]

1.3.2. JĘZYKI PERYFERYCZNE I CENTRALNE

Terminów określających etapy migracji Indoeuropejczyków używamy także w odniesieniu do sfery zjawisk językowych. Wyróżniamy więc języki peryferyczne (tocharskie, anatolijskie, italskie, celtyckie, greckie, germańskie) oraz języki centralne (indyjskie, irańskie, tracko-ormiańskie, albańskie, bałtyckie, słowiańskie). Znajduje to motywację w tym, że w obu tych grupach języków ie. w inny nieco sposób przebiegały pewne procesy językowe i odmienne były wyniki tych procesów. Przykładowo – języki centralne (inaczej – *satemowe*) przeprowadziły dalszą palatalizację pie. spółgłosek *k̑, g̑* (zob. II.9.2.), natomiast w językach peryferycznych (inaczej – *kentumowych*) spółgłoski te zostały zdepalatalizowane. Podobnie – tylko języki centralne przeprowadziły zmianę pie. *s* → *x* (jęz. słow.), *š* (jęz. bałt., ind., irań.) w pozycji po pie. *i̯, ī, i̯, ū, ū, u, r, k, g*, podczas gdy w językach peryferycznych zmiana ta nie zaszła:

pie. **bhlusa* → psł. **bl̥xa* (pol. *pxua*, ros. *błoxa*, stpol. *bleška* ‘pchełka’)

pie. Msc. lmn. **ul̥k̑-oj̑-su* → psł. **vl̥'k-oj̑-x̥* → **vl̥'čěx* (stpol. *vilčex*)

pie. Msc. lmn. **sūn-u-su* → psł. **syn-ṭ-x̥* (stpol. *synox*)

pie. aor. **bhu-som* → psł. **by-x̥*

1.4. Problem rekonstrukcji języka praindoeuropejskiego

1.4.1. PODSTAWY REKONSTRUKCJI JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Wszystko, co wiemy o języku pie. i wczesnych stadiach rozwojowych języków indoeuropejskich, jest tylko naukową hipotezą. System języka pie. został zrekonstruowany na podstawie najwcześniejszych zabytków pisanych języków indoeuropejskich. Podstawę tej rekonstrukcji stanowiły:

- 1) zabytki języka starohetyckiego – ok. 1800 r. p.n.e.;
- 2) zabytki języka wedyjskiego – ok. 1500 r. p.n.e. i najstarsze teksty sanskryckie – ok. 500 r. p.n.e.;
- 3) zabytki języka greckiego z okresu mykeńskiego – ok. 1200 r. p.n.e. i klasycznego – ok. 800 r. p.n.e.;
- 4) zabytki języka łacińskiego z okresu archaicznego – ok. 200 r. p.n.e.

1.4.2. SYSTEM FONETYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

Hipotetyczny system fonetyczny języka pie.⁴ przedstawia się następująco:

i e u o a ə

eḯ eu oḯ aḯ ou au əḯ əu

em en er el om on or ol

r l m n

p b ph bh m

t d th dh s z sh zh r l u n i

k g kh gh

k̑ g̑ kh̑ gh̑

k^u g^u k^uh g^uh

Na system ten składa się pięć podstawowych klas głosek: 1. monoftongi (*i, e, u* ...); 2. dyftongi (*eḯ, eu, oḯ* ...); 3. dyftongoidy (*em, en, er* ...) – wyróżniane ze względu na to, że w systemie pie. oboczności wokalicznych funkcjonowały tak jak dyftongi; 4. sonanty (*r, l, m, n*) – czyli zgłoskotwórcze spółgłoski sonorne; 5. spółgłoski (*p, d, kh* ...).

1.4.3. ZASÓB LEKSYKALNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO

– PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Rekonstrukcja pie. systemu fonetycznego była zagadnieniem bardzo ważnym w historii badań indoeuropeistycznych, stwarzała bowiem podstawy rekonstruowania pie. form wyrazowych (rdzeniów wyrazów), czyli odtwarzania zasobu leksykalnego języka pie. Z drugiej strony trzeba podkreślić, że ta rekonstrukcja była możliwa tylko w wyniku porównywania form wyrazowych, zarejestrowanych w tekstach pisanych różnych języków indoeuropejskich. Oto kilka przykładów takich rekonstrukcji.

⁴ Jest to jedna z kilku przyjmowanych (a różniących się nieco) wersji zrekonstruowanego systemu fonetycznego jęz. pie. Według zaprezentowanej koncepcji monoftongi i dyftongi już w pie. były zróżnicowane iloczynowo (długie i krótkie). Dwuznaki z literą *h* (np. *th, kh*) oznaczają tzw. spółgłoski aspirowane (przydechowe), *u* we frakcji górnej w dwuznakach (np. *k^u*) oznacza spółgłoskę labializowaną. Znak *ə* oznacza samogłoskę zredukowaną, tzw. *szwa*, co do której wartości fonetyczno-artykulacyjnej nie ma zadowalających hipotez. Szerzej na temat pie. systemu fonetycznego i fonologicznego por. m.in.: T. Brajerski, *Język staro-cerkiewno-słowiański*, Lublin 1973, s. 66–68; L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 181–183, 194; L. Bednarczuk, *Wprowadzenie [w:] Języki indoeuropejskie*, pod red. L. Bednarczuka, Warszawa 1986, t. I, s. 23–24.

het.	<i>sittar</i> ‘gwiazda’	
sans.	<i>str̥-bhīh</i> ‘gwiazdami’	
grec.	<i>aster</i> ‘gwiazda’	pie. * <i>stě̃r</i> ‘gwiazda’
łac.	<i>stella</i> ‘gwiazdka’	
goc.	<i>stairo</i> (<i>stero</i>) ‘gwiazda’	
sans.	<i>dādāmi</i> ‘daja’	
grec.	<i>dídomi</i> ‘daja’	
łac.	<i>dare</i> ‘dać’	pie. * <i>dō-</i> ‘dawać’
lit.	<i>dúoti</i> ‘dawać’	
scs	<i>damъ</i> ‘damy’	
het.	<i>tekan</i> <i>takan</i> ‘ziemia’	
grec.	<i>khton</i>	
awest.	<i>zam-</i>	pie. * <i>dǵhem</i> ‘ziemia’
łac.	<i>humus</i> ‘gleba’	
lit.	<i>žēme</i> ‘ziemia’	
scs	<i>zemlja</i>	
het.	<i>kurtas</i> ‘twierdza’	
grec.	<i>khortos</i> ‘zagroda’	
łac.	<i>hortus</i> ‘ogród’	pie. * <i>gherd-</i> <i>ghert-</i> ‘to, co jest ogrodzone’
goc.	<i>gards</i> ‘gród’	
lit.	<i>gārdas</i> ‘ogrodzenie’	
scs	<i>gradъ, graditi</i>	
het.	<i>kaneszi</i> ‘znajduję’	
sans.	<i>jñāyate</i> ‘zna’	
grec.	<i>gignosco</i> ‘poznaje’, <i>gnosis</i> ‘poznanie’	
łac.	<i>gnosco</i>	pie. * <i>ǵnō-</i> ‘znać’
goc.	<i>kam</i> ‘umie’	
ang.	<i>know</i> ‘znać’	
lit.	<i>žinóti</i>	
scs	<i>znati</i>	
sans.	<i>gáyah</i> ‘gospodarski’	

grec.	<i>bijos</i> ‘życie’	
awest.	<i>gayo</i>	
łac.	<i>vivus</i>	pie. * <i>g_uei-</i> ‘żyć’
goc.	<i>quis</i> ‘żywy’	
lit.	<i>gývas</i>	
scs	<i>žiti, gojiti</i>	
het.	<i>kwenzi</i> ‘uderza’	
sans.	<i>ghnanti</i> ‘uderzają’	
grec.	<i>theine</i> ‘zabijam’, <i>fonos</i> ‘zabójstwo’	pie. * <i>g^hhen-</i> ‘uderzać’
łac.	<i>of-fendo</i> ‘urazam’ <i>de-fendo</i> ‘odrzućcam’	
lit.	<i>genu</i> ‘pędzę’	
scs	<i>gъnati</i>	
sans.	<i>gharmáh</i> ‘żar’	
grec.	<i>thermos</i> ‘ciepły’	
łac.	<i>fornax</i> ‘piec’	pie. * <i>g^hher-</i> ‘gorący, ciepły’
goc.	<i>gozwarm</i> ‘ciepły’	
lit.	<i>gariù</i> ‘palę się’	
scs	<i>gorěti</i>	
het.	<i>yukan</i> ‘jarzmo’	
sans.	<i>yngám</i>	
grec.	<i>dzygon</i>	pie. * <i>iugom</i> ‘jarzmo’
łac.	<i>iugum</i>	* <i>ie_ug-</i> ‘zaprzęgać’
goc.	<i>juk</i>	
scs	<i>igo</i>	
sans.	<i>lúbhyati</i> ‘pragnie’	
łac.	<i>lubens</i> ‘chętny’	
goc.	<i>liufs</i> ‘kochany’	pie. * <i>le_ubhos</i> ‘kochać, lubić’
lit.	<i>liaupsẽ</i> ‘cześć’	
scs	<i>ljubiti</i>	
het.	<i>lukkes</i> ‘świecić’	

sans.	<i>rocate</i> ‘błyszczący’	
grec.	<i>leukos</i> ‘biały’	
łac.	<i>lucere</i> ‘świecić’	pie. * <i>leuk-</i> ‘świecić’
goc.	<i>liuha.b</i> ‘światło’ ⁵	
lit.	<i>laũkas</i> ‘mający białą plamę’	
scs	<i>luč</i> ‘promień’	
sans.	<i>vis</i> ‘- ‘wieś’	
grec.	<i>uikos</i> ‘dom’	
awest.	<i>vis</i> ‘wieś’	
łac.	<i>vicus</i>	pie. * <i>ueik-</i> ‘wieś’
goc.	<i>weihs</i>	
scs	<i>vbsb</i>	
sans.	<i>vīrah</i>	
awest.	<i>viro</i>	
łac.	<i>vir</i>	pie. * <i>uiro-</i> ‘męczyzna’
goc.	<i>wair</i>	
lit.	<i>výras</i>	
het.	<i>nepis</i> ‘niebo’	
sans.	<i>nābhah</i> ‘mgła, niebo’	
grec.	<i>nephos</i> ‘chmura’	
łac.	<i>nebula</i>	pie. * <i>nebh-es</i> ‘niebo, chmura’
stisl.	<i>nifls</i> ‘ciemność’	
niem.	<i>Nebel</i> ‘mgła’	
lit.	<i>debesis</i> ‘chmura’	
scs	<i>nebo, nebese</i>	
het.	<i>nekut</i> ‘wieczór’	
sans.	<i>nak, lmn. naktih</i> ‘noc’	
grec.	<i>nūks</i>	
łac.	<i>nox, noctis</i>	pie. * <i>noktis</i> ‘noc’
goc.	<i>nahts</i>	
lit.	<i>naktis</i>	
scs	<i>noštʔ</i>	

⁵ Goc. *b*= *thf*.

het.	<i>sakuwa</i> ‘oko, widzieć’	
sans.	<i>aksi</i> ‘oczy’	
grec.	B. <i>opa</i> ‘oko’	
łac.	<i>oculus</i>	pie. * <i>okʰ</i> - ‘oko’
goc.	<i>augô</i>	
lit.	<i>akis</i>	
scs	<i>oko, očese</i>	
het.	<i>laman</i> ‘imię’	
sans.	<i>nāma</i>	
grec.	<i>onoma</i>	pie. *(<i>o</i>) <i>nomn̥</i> ‘imię’
łac.	<i>nomen</i>	
goc.	<i>namo</i>	
scs	<i>imę, imene</i>	
sans.	<i>saptá</i> ‘siedem’	
grec.	<i>kepta</i>	
awest.	<i>hapta</i>	pie. * <i>septm̥</i> ‘siedem’
łac.	<i>septem</i>	
goc.	<i>sibun</i>	
scs	<i>sedm̃</i>	
het.	<i>tri</i> ‘trzy’	
sans.	<i>trayah</i>	
grec.	<i>treis</i>	
łac.	<i>tres</i>	
goc.	<i>þreis</i>	pie. * <i>trej̥s</i> ‘trzy’
lit.	<i>trỹs</i>	
scs	<i>trъje</i>	

1.4.4. SYSTEM GRAMATYCZNY JĘZYKA PRAINDOEUROPEJSKIEGO – PRZYKŁADY REKONSTRUKCJI

Posługując się metodą zestawiania form występujących w zabytkach pisanych języków indoeuropejskich można rekonstruować nie tylko pie. morfemy leksykalne (rdzenie wyrazowe), ale również morfemy gramatyczne (słowotwórcze i fleksyjne), a tym samym odtwarzać system gramatyczny

języka pie. Dla przykładu podajemy zestawienie odmiany słowa posiłkowego *być* w czasie teraźniejszym w ośmiu językach indoeuropejskich i zrekonstruowaną odmianę pie.

- Lp. 1 os. het. *esmi*, wed. *ásmi*, grec. *eimí*, łac. *sum*, goc. *im*, orm. *em*, lit. *esmí*, scs *jesmь*, pie. **és-mi*;
2 os. het. —, wed. *ási*, grec. *essí*, łac. *es*, goc. *is*, orm. *es*, lit. *esí*, scs *jesi*, pie. **és-si*;
3 os. het. *eszi*, wed. *ásti*, grec. *estí*, łac. *est*, goc. *ist*, orm. *ē*, lit. *ėsti*, scs *jestь*, pie. **és-ti*;
Lmn. 1 os. het. —, wed. *smás*, grec. *eimés*, łac. *sumus*, goc. *sijum*, orm. *emkh*, lit. *ėsme*, scs *jesmь*, pie. **s-més*;
2 os. het. —, wed. *sthá*, grec. *estè*, łac. *estis*, goc. *sijuth*, orm. *ēkh*, lit. *ėste*, scs *jeste*, pie. **s-té*;
3 os. het. *asanzi*, wed. *sánti*, grec. *eisí*, łac. *sunt*, goc. *sind*, orm. *en*, lit. *ėsti*, scs *sqtь*, pie. **s-énti*, *s-ónti*.

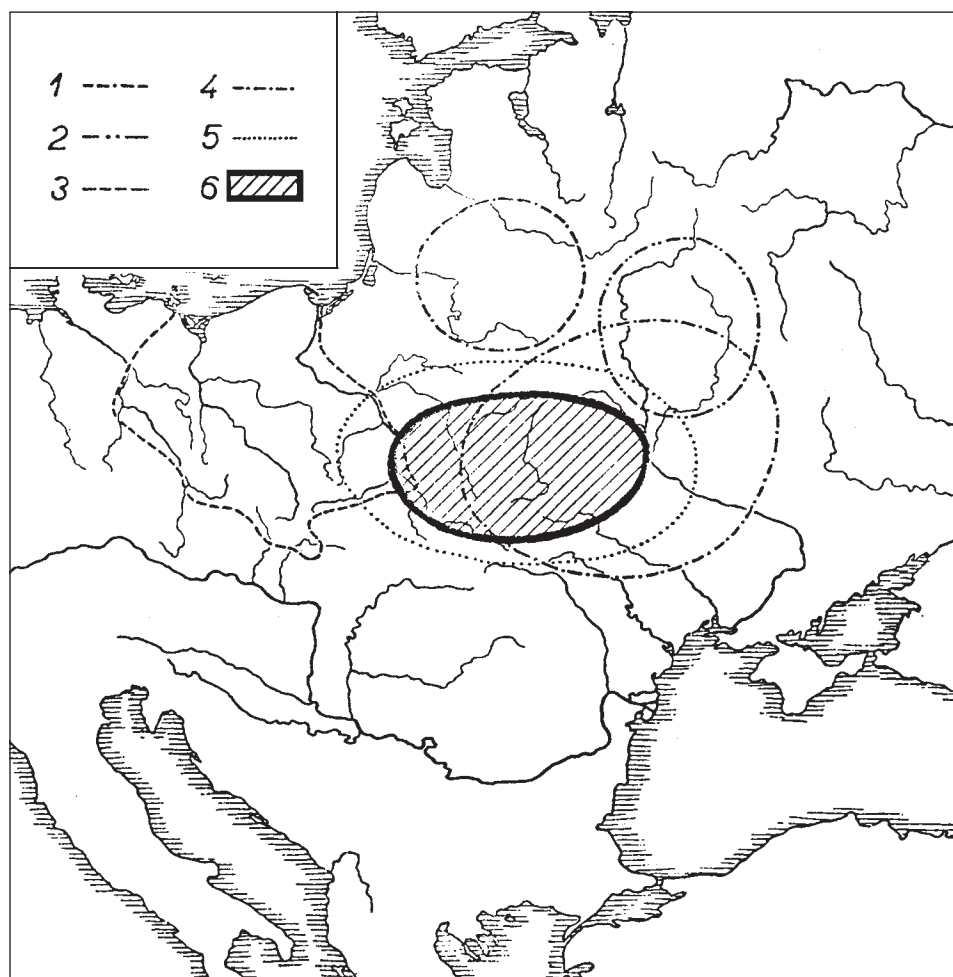
2. RODZINA JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

2.1. Wspólnota prasłowiańska

Po rozbiciu bałto-słowiańskiej wspólnoty kulturowej (zob. I.1.2.11) słowiański zespół etniczny stopniowo objął swym zasięgiem tereny między Odrą a Bugiem, Karpatami a Bałtykiem oraz nad Prypecią i środkowym Dniestrem. Można przyjąć, że proces tych migracji zaczął się w VI w. p.n.e., że w okresie od III w. p.n.e. do III w. n.e. zespół ten osiągnął stosunkowo największy stopień zwartości, by w ciągu następnych trzech wieków ostatecznie podzielić się na podstawowe człony: Słowiańszczyznę zachodnią, wschodnią i południową. Cały ten okres (VI w. p.n.e. – VI w. n.e.) bywa określany terminem **wspólnota prasłowiańska**, przy czym trzeba zaznaczyć, że jest to szeroka interpretacja tego pojęcia. W ujęciu węższym przez wspólnotę prasłowiańską należy rozumieć okres około 600 lat (od III w. p.n.e. do III w. n.e.). W okresie wspólnoty prasłowiańskiej posługiwano się prajęzykiem, tj. **językiem prasłowiańskim**⁶. W tym miejscu niezbędne jest zastrzeżenie, że zwartość wspól-

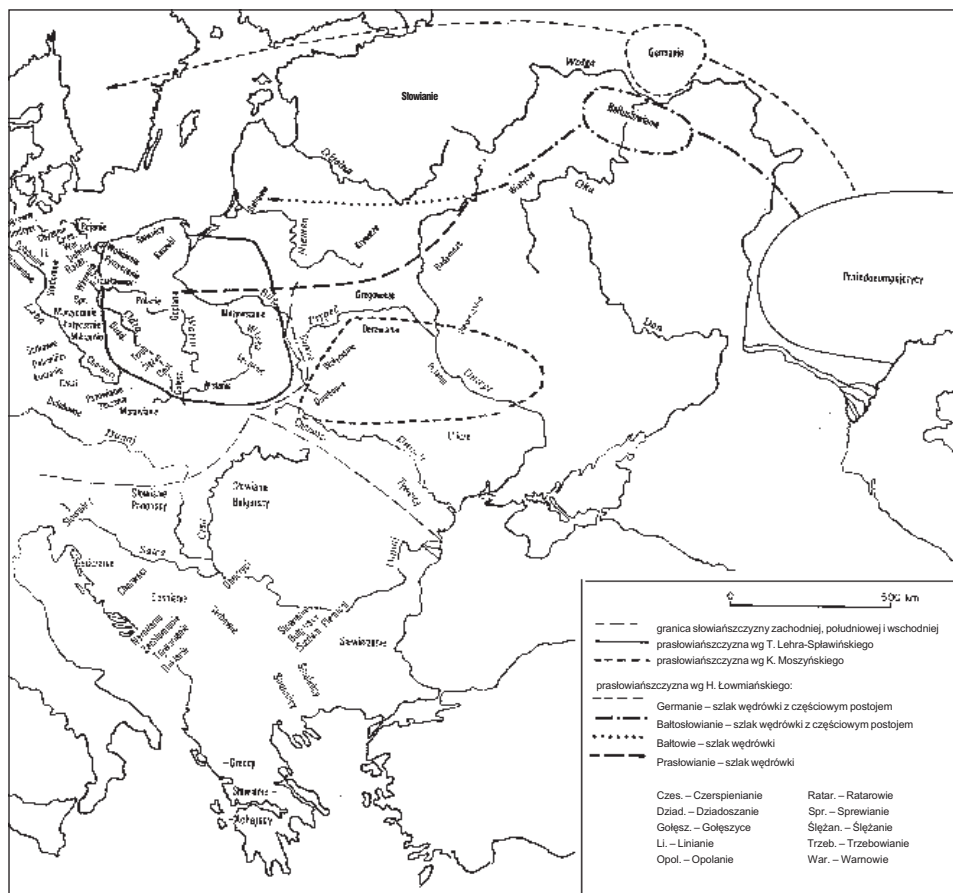
⁶ Zagadnienie etnogenezy Słowian ma bardzo bogatą literaturę i jest przedmiotem dociekań zarówno językoznawców, jak etnologów i archeologów. Mimo wielości ujęć bardzo niewiele propozycji ma charakter pewny, niedyskusyjny. Przykładowo, powstanie jęz. psł. bywa datowane na XX w. p.n.e. (Georgiew, Szewielow), XV w. p.n.e. (Rudnicki), XI w. p.n.e. (Gołąb), IV w. p.n.e. (Vasmer), I w. p.n.e. (Vaillant), przełom starej i nowej ery (Brąjerski). Podobne różnice występują, jeśli chodzi o chronologię rozpadu wspólnoty psł. (od II do VI w. n.e.), a także geograficzny obszar wspólnoty: nizina naddunajska (Trubaczow), wsch. Ukraina i pld. Rosja (Gołąb), dorzecze Wisły i Odry (Lehr-Splawinski), Wielkopolska (Martynow, Mańczak, Nalepa), Przykarpacie (Udolph). Wobec takiej sytuacji istnieje konieczność uznania którejś z koncepcji za najbardziej prawdopodobną. W naszym wypadku jest to ujęcie nawiązujące do opracowań Z. Stiebera (*Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*) i L. Moszyńskiego (op. cit.). Zagadnieniu etnogenezy Słowian w kontekście uwarunkowań językowych poświęcona jest publikacja H. Popowskiej-Taborskiej, *Wczesne dzieje Słowian w świetle ich języka*, Warszawa 1993.

noty psł. miała charakter względny. Nie był to zwarty kompleks etniczny, ale raczej przejściowe pasy etniczno-językowe o nietrwałych granicach. Wynikało to z przenikalności terytorium zajmowanego przez Prasłowian i niejedności ich kultury. Tym samym i o języku psł. nie można mówić jako o tworze monolitycznym. Właściwsze jest tu ujęcie traktujące język psł. jako pewien zespół dialektów, mających wspólny trzon systemowy, ale zarazem zróżnicowanych terytorialnie i językowo (por. mapy 1, 2).

Mapa 1. Lokalizacja praojczyzny Słowian według: 1. A. Szachmatowa, 2. J. Rozwadowskiego, 3. K. Jażdżewskiego, 4. J. Rostafińskiego, 5. L. Niederlego (por. H. Ułaszyn, *Praojczyzna Słowian*, Łódź 1959, s. 25), 6. K. Moszyńskiego (*Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*) i S. Bernsztejna (*Oczerk sravnitelnoj grammatiki sławianskich jazykow*, s. 65).

[K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973, s. 36]

Mapa 2. Poglądy polskich uczonych na zasięg praojczyzny Słowian oraz rozmieszczenie plemion słowiańskich IX–X w.

[L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 176–177]

2.2. Repertuar fonetyczny języka praslaviańskiego i jego geneza – zestawienie

Zasób elementów wokalicznych i konsonantycznych występujących w różnych fazach rozwojowych języka psł. był z jednej strony wynikiem dziedzictwa wcześniejszych etapów ewolucji języków indoeuropejskich (pie., bałto-słow.), z drugiej zaś – wynikiem innowacyjnych procesów fo-

netycznych dokonujących się już na gruncie psł. Te dwa czynniki spowodowały ukształtowanie się w końcowej fazie rozwoju języka psł. określonego systemu fonetycznego i fonologicznego. To zagadnienie jest (proporcjonalnie do omawianej problematyki) przedstawione w drugiej części niniejszego podręcznika (zob. II). W tym wypadku chodzi natomiast o ukazanie genezy repertuaru fonetycznego języka psł. w przekroju synchronicznym, obejmującym wszystkie fazy jego rozwoju.

- psł. i_1 ← pie. $\bar{i}$ – pie. $*g^u\bar{i}uos$ → psł. $*živ\bar{v}$ ‘żywy’
 ← pie. $e\bar{i}$, $\bar{e}\bar{i}$ – pie. $*pe\bar{i}$ → psł. $*piti$, pie. $*u\bar{e}\bar{i}d$ → psł. $*vid\bar{e}ti$
 ← pie. $-\bar{e}r$ – pie. $*m\bar{a}t\bar{e}r$ → psł. $*mati$, pie. $*dhughat\bar{e}r$ → psł. $*d\bar{b}kti$ ‘cóрка’
 ← pie. in – pie. $*ginsla$ → psł. $*žila$ ‘żyła’
 ← wcz.psł. $e\bar{i}$ po j ← wcz.psł. $o\bar{i}$ po j – wcz.psł. $*pis\bar{i}o\bar{i}te$ → $*pis\bar{i}e\bar{i}te$ → $*pi-\bar{s}ite$. Msc. lmn. wcz.psł. $*kon\bar{i}o\bar{i}x\bar{v}$ → $*kon\bar{i}e\bar{i}x\bar{v}$ → $*ko\bar{n}ix\bar{v}$
- psł. i_2 ← wcz.psł. $a\bar{i}$ po j ← pie. $o\bar{i}$ po j – C., Msc. lp. wcz.psł. $*strujai$ → $*struji$ ‘strumień’
 ← wcz.psł. $o\bar{i}$ ← pie. $o\bar{i}$ – M. lmn. pie. $*u\bar{l}k^u o\bar{i}$ → wcz. psł. $*v\bar{l}'ko\bar{i}$ → $*v\bar{l}'ci$
- psł. e ← pie. e – pie. $*bher\bar{o}m$ → psł. $*ber\bar{o}$ ‘biore’
 ← wcz.psł. o po j – wcz.psł. $*poljo$ → $*polje$
- psł. $\bar{e}_1$ ← pie. $\bar{e}$ – pie. $*u\bar{e}r$ → psł. $*v\bar{e}ra$ ‘wiara’
 ← wcz.psł. $\bar{e}$ – wcz.psł. $*slyx\bar{e}ti$ → $*slyx\bar{e}ti$ → $*sly\bar{s}\bar{e}ti$ → $*sly\bar{s}ati$
- psł. $\bar{e}_2$ ← wcz.psł. $o\bar{i}$ ← pie. $o\bar{i}$ – Msc. lp. pie. $*u\bar{l}k^{(u)}o\bar{i}$ → psł. $*v\bar{l}'ko\bar{i}$ → $*v\bar{l}'\bar{c}\bar{e}$
 ← wcz.psł. $a\bar{i}$ ← pie. $\bar{a}\bar{i}$ – D. lp. pie. $*ronkai$ → psł. $*r\bar{o}kai$ → $*r\bar{o}c'\bar{e}$
- psł. $\bar{e}$ ← pie. emT , enT – pie. $*penk^u tos$ → psł. $*p\bar{e}t\bar{v}$ ‘piąty’
 ← pie. $-\bar{e}m$, $-\bar{e}n$ – pie. $*s\bar{e}m\bar{e}n$ → psł. $*s\bar{e}m\bar{e}$, B. lp. pie. $*m\bar{e}m$ → psł. $*m\bar{e}$ ‘mníe, mié’
- psł. $\bar{e}$ ← pie. in – 3 os. lmn. cz. ter. pie. $*nosint$ → psł. $*no\bar{s}e\bar{t}\bar{v}$
 ← germ. in – germ. $pfenning$ → psł. $*p\bar{e}n\bar{e}g\bar{v}$ → $*p\bar{e}n\bar{e}ž\bar{v}$, germ. $kun\bar{i}ngaz$ → psł. $*k\bar{v}n\bar{e}g\bar{v}$ → $*k\bar{v}n\bar{e}ž\bar{v}$ → pol. $k\bar{s}\bar{o}ž$
 ← wcz.psł. $-\bar{e}ns$, $-\bar{o}ns$ po j ← pie. $-\bar{a}ns$, $-\bar{o}ns$ po j – B. lmn. wcz.psł. $*krajons$ → $*kraj\bar{e}$, B. lmn. pie. $*strujans$ → wcz.psł. $*strujons$ → $*strujens$ → $*struj\bar{e}$

- ← pie. *ṃ, ṇ*, – pie. **-gṃ-* → psł. **vy-žē-ti* ‘wyżać’, pie. **-pṇ* → psł. **za-pe-ti* ‘zapiać’, pie. **tṇ-* → psł. **tēti* ‘ciąć’
- psł. *ḅ* ← pie. *ĩ* – pie. **ghostiś* → psł. **gostb*, pie. **esmi* → psł. **jesmb*
 ← pie. *e* zredukowanego – tryb życzący (rozkazujący) pie. **rekoĩ* → psł. **rbc’i*
 ← pie. *e* przed *j* – pie. **ueiōm* → psł. **vbjo* ‘wije’, pie. **treies* → psł. **trbje*
 ← pie. *ṃ, ṇ* w wygłosie – B. lp. r.m. im. czyn. cz. ter. pie. **bherentṃ* → psł. **berqtjb*
 ← w grupach *br, bl, bm, bn* ← bałto-słow. *ŗ, ľ, ṃ, ṇ*, przed samogłoską ← pie. *ŗ, ľ, ṃ, ṇ*, – por. psł. **tbrq* ‘trę’, **dbrq* ‘dre’, **umbrq* ‘umrę’, **stblati* ‘słać’ – ‘ścielić’
- psł. *u* ← wcz.psł. *ou* ← pie. *āu, ōu* – pie. **sāusos* → psł. **suxb* ‘suchy’, pie. **āus-* → psł. **uxo*, pie. **dōusos* → psł. **duxb*
 ← wcz.psł. *au* ← pie. *āu, ōu* (brak dokumentacji)
 ← po miękkiej ← wcz.psł. *u* po *j* ← pie. *ěu* – pie. **leubhos* → wcz.psł. **ljubb* → psł. **l’ubb* ‘luby’
- psł. *y* ← pie. *ū* – pie. **bhū-* → psł. **byti*, pie. **sūnūs* → psł. **synb*
- psł. *y* ← pie. *-ās, -ōs* – D. lp. pie. **genās* → psł. **ženy*, pie. **uōs* → psł. **vy*
 ← pie. *-ans, -ons* – B. lmn. pie. **ul^uk^uons* → psł. *vl’ky*
 ← pie. *-un-* – pie. **lunk-* → psł. **lyko* ‘łyko’
- psł. *o* ← pie. *ā, ō* – pie. **māri* → wcz.psł. **morje* → *moře*, pie. **ōk^(u)-* → psł. **oko*
 ← pie. *ə* – pie. **spharos* → psł. **sporb* ‘spory’
 ← w grupie *ovA* ← wcz. psł. *ou* ← pie. *ěu, ōu, āu* – pie. **neuos* → psł. **novb* ‘nowy’, pie. **kleuos* → wcz.psł. **slouo* → psł. **slovo*, pie. **plau-* → 1 os. lp. cz. ter. psł. **plovq* ‘płyne’
- psł. *q* ← pie. *anT, onT, amT, omT* – pie. **ghans* → psł. **gqsb*, pie. **kamptos* → psł. **kqtb*, pie. **gombhos* → psł. **zqbb*, pie. **ponthiś* → psł. **pqtb*
 ← pie. *-ām, -ān, -ōm, -ōn* – B. lp. pie. **genām* → psł. **ženq*, pie. **bherōm* → psł. **berq*
 ← bałto-słow. *ṃ, ṇ*, przed spółgłoską – pie. **dhṃ-* → psł. **dqtī* ‘dać’, pie. **zvṇ-* → psł. **zvqkb* ‘dźwięk’
- psł. *a* ← pie. *ā, ō* – pie. **bhrāter* → psł. **bratrb*, pie. **dō-* → psł. **dati*
 ← wcz.psł. *ě* po *j, ċ, ž, š* – wcz.psł. **stojēti* → **stojati*, **krikēti* →

- **kričēti* → **kričati*, **bl̥skēti* → **bl̥ščēti* → **bl̥ščati*, **slyxēti* → **slyšēti* → **slyšati*
- ← w grupie *avA* ← wcz.psł. *au* ← pie. *āu*, *ōu* – pie. **bhōu* → psł. **baviti*, pie. **plāu-* → psł. **plaviti*
- psł. *u* ← pie. *ū* – pie. **mūs-* → psł. **m̥x̥b*, pie. **sūnūs* → psł. **synb*
- ← pie. *-os*, *-om*, *-ón* – pie. M. lp. **ul̥k^uos* → psł. **vl̥'k̥b*, pie. B. lp. **ul̥k^uom* → psł. **vl̥'k̥b*
- ← pie. *ṃ* – pie. **k̥mtom* → psł. **s̥bto*
- ← w grupach *ur*, *ul*, *um*, *un* ← bałto-słow. *r*, *l*, *m*, *n*, przed samogłoską ← pie. *r*, *l*, *m*, *n*, – pie. **dhm-* → psł. **dm̥o*, pie. **gn-* → psł. **gnati* (brak dokumentacji dotyczącej *ur*, *ul*)
- psł. *r*, *l*, *ř*, *ľ* ← między spółgłoskami ← bałto-słow. *r*, *l*, *ř*, *ľ* ← pie. *r*, *l* – por. psł. **gr̥dlo*, **gr̥b̥b*, **k̥rk̥b*, **k̥r̥miti*, **st̥lp̥b*, **s̥ln̥ce*, **p̥lk̥b*, **x̥lm̥b*, **s̥bm̥ř̥b*, **t̥ř̥t̥jb̥b*, **d̥ř̥lb̥*, **vl̥lk̥b*, **m̥ľkn̥oti*, **d̥ľg̥jb̥b*, **tl̥'k̥o*
- psł. *p* ← pie. *p* – pie. **ponthis* → psł. **p̥ot̥b*
- ← pie. *ph* – pie. **phol-* → psł. **polit̥ja* ‘półka’ → stpol. *pol'ica*
- psł. *b* ← pie. *b* – pie. **bā!* → psł. **ba!*
- ← pie. *bh* – pie. **bherō* → psł. *ber̥om*
- psł. *v* ← pie. *u* – pie. **uoid-* → psł. *vo̥id-* → **vēdēti*
- ← wcz.psł. *bv* – wcz.psł. **obvolk̥b* → **obolk̥b* ‘obłok’, wcz.psł. **obvētovan̥je* → **obētovan̥je*
- ← w grupach *ov*, *av* ← wcz.psł. *ou* ← pie. *ēu*, *ōu*, *āu*; ← wcz.psł. *au* ← pie. *āu*, *ōu* – por. psł. *a*, psł. *o*
- jako spółgłoska protetyczna – pie. **utor-* → psł. **v̥tor̥b* ‘wtóry’, pie. **ūdrā* → psł. **vydra*, pie. **ūk-* → psł. **vykn̥oti*
- psł. *m* ← pie. *m* – pie. **sēmēn* → psł. **sēm̥e*
- w pozycji wcz.psł. grupy *dm* – wcz.psł. **dadmb* → **damb*
- psł. *t* ← pie. *t* – pie. **bhrāter-* → psł. **bratr̥b*
- ← pie. *th* – pie. **ponthis* → psł. **p̥ot̥b*
- ← wcz.psł. *pt*, *bt* – wcz.psł. **tepti* → **teti* ‘rzucać’, wcz.psł. **dolbto* → **dolto* ‘dłuto’
- jako spółgłoska wtrącona – pie. **akros* → psł. **ostr̥b* ‘ostry’
- psł. *d* ← pie. *d* – pie. **k̥řd-* → psł. **s̥řd̥b̥ce*
- ← pie. *dh* – pie. **dhumbos* → psł. **d̥o̥b̥b*
- jako spółgłoska wtrącona – pie. **monros* → psł. **m̥o̥dr̥b*
- psł. *s* ← pie. *s* – pie. **ghostis* → psł. **gost̥b*

- psł. *s* ← pie. *k, kh* – pie. **ueik-* → psł. **vbśb*
 ← wcz.psł. *ps, bs, ts, ds, ss, zs* – aor. **těpsъ* → **těsъ* (od bić, ude-
 rzać), aor. **čitsъ* → **čisъ* (od czytać), 2 os. lp. cz. ter. **dadsi* →
 **dasi* (od dać), aor. **vědsъ* → **věsъ* (od wiedzieć), aor. **něssъ*
 → **něsъ* (od nieść), aor. **vězsъ* → **věsъ* (od wieźć)
 ← wcz.psł. *tt, dt* – **metti* → **mesti*, **pletti* → **plesti*, **vědti* →
 **větti* → **věsti*, **padti* → **patti* → **pasti*
- psł. *z* ← pie. *z* – pie. **zvŋ,-* → psł. **zvokъ*
 ← pie. *g, gh* – pie. **gnō-* → psł. **znati*, pie. **angh-* → psł. **ozъkъ*
 ‘wąski’
 ← w grupie *zd* ← wcz.psł. *dd* – wcz.psł. **jadda* → *jazda*
- psł. *n* ← pie. *n* – pie. **noktis* → psł. **noktъ*
 – w pozycji wcz.psł. grup *tn, dn, pn, bn* – wcz.psł. **svistnōti* →
 **svisnōti*, **vędnōti* → **uvenōti*, pie. **sŭpnos* → wcz.psł. **sъpnъ*
 → **sъnъ*, wcz.psł. **usъpnō* → *usъnō*, **gybnōti* → **gynōti*
- psł. *r* ← pie. *r* – pie. **rekoj* → psł. **rъci*
- psł. *l* ← pie. *l* – pie. **leubhos* → psł. **ljubъ*
- psł. *j* ← pie. *ĵ* w dyftongach – pie. **peĵ-* → psł. **pъjō*, pie. **ueĵ-* → psł.
 **vъjō*
 – jako spółgłoska protetyczna – pie. **edhla* → psł. **jedla*, pie. **is*
 → psł. **b* → **jb* (zaimek)
- psł. *ř* ← wcz.psł. *rj* – wcz.psł. **morje* → **moře*
- psł. *l'* ← wcz.psł. *lj* – wcz.psł. **volja* → **vol'a*
 – jako spółgłoska wtrącona – wcz.psł. **kupjō* → **kupl'ō*, **lubjō*
 → **lubl'ō*, **grobja* → **grobl'a*
- psł. *ń* ← wcz.psł. *nj* – wcz.psł. **vonja* → **voňa*, **konjb* → **koňb*
- psł. *s'* ← wcz.psł. *x* – C., Msc, lp., M., B., W. lpodw. wcz.psł. **muxoi* →
 **mus'i*, Msc. lp. **duxoi* → *dus'ě*
- psł. *c'* ← wcz.psł. *k* – Msc. lp. wcz.psł. **člověkoj* → **člověc'ě*
- psł. *z'* ← wcz.psł. *g* – Msc. lp. wcz. psł. **bogoi* → **boz'ě*
- psł. *ś* ← wcz.psł. *x* – W. lp. wcz.psł. **duxe* → **duśe*
 ← wcz.psł. *xj* – wcz.psł. **duxja* → **duśa*, **slyxjō* → **slyśō*
 ← wcz.psł. *sj* – wcz.psł. **pisjō* → **piśō*, **nosjō* → **nośō*
- psł. *ž* ← wcz.psł. *g* – W. lp. wcz.psł. **boge* → **bože*
 ← wcz.psł. *gj* – wcz.psł. **logje* → **lože*, **lbgjō* → **lżō*
 ← wcz.psł. *zj* – wcz.psł. **vězja* → **věža*, **vozjō* → **vožō*
- psł. *č* ← wcz.psł. *k* – W. lp. wcz.psł. **vľke* → **vľče*, **rekeśb* → **rečeśb*

- ← wcz.psł. *kj* – wcz.psł. **plakjb* → **plačb*, **kjuti* → **čuti*
- psł. *šč* ← wcz.psł. *stj* – wcz.psł. **pustja* → **pušča*
- ← wcz.psł. *skj* – wcz.psł. **iskjǫ* → **iščǫ*
- psł. *žž* ← wcz.psł. *zdz* – wcz.psł. **jezdjǫ* → **ježžǫ*, **dǫzdzj* → **dǫžžǫ*
‘deszcz’
- ← wcz.psł. *zgj* i *zg* przed przednią – wcz.psł. **rozgǫje* → **rozžǫje*
→ **rozžǫje* → **rozžǫje* ‘winnica’, **izgjenǫ* → **izžǫenǫ* →
**izžǫenǫ* → **izžǫenǫ*, **mozgǫkb* → **možžǫkb* → **možžǫkb* →
**možžǫkb*
- psł. *k* ← pie. *k* – D., N. lp. pie. **suekruues* → psł. **svekrǫve*
- ← pie. *k^u*, *k^uh* – pie. **ul^uk^uos* → *psł. *vl^u’kb*
- psł. *g* ← pie. *g* – pie. **gǫ-* → psł. **gǫnati*
- ← pie. *gh* – pie. **gherd-* → psł. **gordǫ*
- ← pie. *g^u*, *g^uh* – pie. **g^uer-* → psł. **gǫdlo*, pie. **g^uher* → psł.
**goreti*
- psł. *x* ← pie. *s* – pie. **bhlusa* → psł. **blǫxa* ‘pchła’
- ? niejasnego pochodzenia – por. psł. **xoditi*, **xorniti*, **xǫtǫti*,
**xotǫti*, **soxa*
- w pozycji wcz.psł. grup *kx*, *gx* – aor. wcz.psł. **rǫkxǫ* → **rǫxǫ*,
**aor. žagxǫ* → **žaxǫ* (od **žego* ‘palę’)

W języku psł. ukształtował się również nowy system prozodyjny. Odziedziczone z okresu wspólnoty bałto-słowiańskiej (zob. przypis 3) dwie intonacje: **rosnąca (akutowa)** i **opadająca (cyrkumfleksowa)** zostały wzbogacone o dwie następne. W określonych warunkach artykulacyjno-prozodyjnych pierwotna intonacja **rosnąca (akutowa)** załamywała się opadająco, dając podstawę nowej intonacji **opadającej (nowocyrkumfleksowej)**, a pierwotna intonacja **opadająca (cyrkumfleksowa)** załamywała się rosnąco, dając podstawę nowej intonacji **rosnącej (nowoakutowej)**. Procesy te określamy nazwą **prasłowiańska metatonía** (przemiana toniczna). Ten nowy system intonacyjny ukształtował się ostatecznie w okresie późno-prasłowiańskim w wyniku rozwoju systemu fonetycznego oraz morfologicznego (m.in. powstanie i redukcje jerów, powstawanie nowych formacji słowotwórczych, rozwój złożonych form odmiany przymiotnika) i spowodował ustalenie się nowych, uzależnionych od intonacji, stosunków iloczynowych w obrębie późno-prasłowiańskiego wokalizmu.

2.3. Grupy dialektów słowiańskich

2.3.1. PODZIAŁY TERYTORIALNE SŁOWIAŃSZCZYZNY

Od II w. n.e. rozpoczyna się w Europie okres wędrówek ludów. Zapoczątkowują go na większą skalę plemiona germańskie, które z północy (Skandynawia) migrują na południe (Goci: Pomorze Gdańskie – Ukraina – Rumunia; Burgundowie: Bornholm – dorzecze Renu – Francja; zob. I.1.2.10). Następną falę migracji plemion indoeuropejskich spowodowały najazdy ludów turko-tatarskich (Hunów, Awarów) w okresie od połowy IV w. do połowy VI w. Kolejnym czynnikiem powodującym migracje był rozpad imperium rzymskiego (V w.), który zmienił ówczesną polityczną i etniczną mapę Europy. Zjawiska te musiały mieć wpływ na znaczne rozluźnienie (i tak niezbyt zwartej – zob. I.2.1.) wspólnoty psł. i ostateczne jej rozbitcie.

W pierwszej (wstępnej) fazie wędrówek Prasłowian nastąpiło wyodrębnienie się dwóch podstawowych dialektów prasłowiańskich: zachodniego i wschodniego przy zachowaniu jeszcze niewielkiej spoistości wspólnoty psł. Druga (zasadnicza) faza wędrówek w kierunku równoleżnikowym (na zachód i na wschód) doprowadziła do pogłębienia się tego podziału i wyodrębnienia Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej. Migracja w kierunku zachodnim pozwoliła z czasem objąć Słowianom tereny aż do Łaby, migracja w kierunku wschodnim spowodowała zasiedlenie przez Słowian terenów położonych nad Wołgą. Trzecia (końcowa) faza wędrówek przebiegała w kierunku południowym ze wschodnich i zachodnich siedzib Słowian. Najazdy ludów turko-tatarskich (IV–VI w. n.e.) spowodowały przejście południowej części Słowian wschodnich na Bałkany, a od V w. n.e. południowa część Słowian zachodnich zaczęła migrować przez Bramę Morawską oraz przełęcz karpackie i sudeckie na tereny dzisiejszych Czech, Słowacji, Węgier oraz północnych Bałkanów. W ten sposób ukształtowała się Słowiańszczyzna południowa. Pas graniczny między dialektami zach.słow. a wsch.słow. stanowiło dorzecze Bugu, natomiast między dialektami zach.słow. i wsch.słow. a pld.słow. – łuk górski (Karpaty, Sudety). Należy przyjąć, że w VII w. n.e. te trzy terytorialno-językowe zespoły słowiańskie były już zarysowane, choć trwały jeszcze (co prawda z mniejszą intensywnością) dalsze ruchy migracyjne, prowadzące do uzupełniania tych zespołów i krystalizowania się mniejszych wspólnot terytorialno-językowych.

W wieku IX układ ten został zmieniony. Migracja Madziarów (Węgrów) na zajmowane przez nich dzisiaj tereny oraz klin ekspansji niemieckiej, posuwający się wzdłuż Dunaju z Bawarii, odcięły przodków dzisiejszych Czechów i Słowaków od grupy Słowian południowych. Z tego względu język czeski i słowacki zaliczamy do grupy zachodniosłowiańskiej, choć pierwotnie dialekty, które stanowiły ich podstawę, należały do grupy południowosłowiańskiej.

2.3.2. JĘZYKOWE WYZNACZNIKI PODZIAŁÓW SŁOWIAŃSZCZYZNY

Wyodrębnienie się trzech grup dialektów (a później – języków) słowiańskich spowodowało zróżnicowanie w ich obrębie wyników wspólnych procesów językowych, które zostały zapoczątkowane zapewne jeszcze w okresie większej spistości wspólnoty prасłowiańskiej:

- 1) II palatalizacja psł. *x* (zob. II.9.3.2.2):
wsch.słow. i pld.słow. – *x* → *s'*, por. C. lp. ukr. *mus'і*, scs *mus'ě*;
zach.słow. – *x* → *š*, por. C. lp. pol. *muśe*;
- 2) III palatalizacja psł. *x* (zob. II.9.3.2.3):
wsch.słow. i pld.słow. – *x* → *s'*, por. ros. *ves'*, scs *vbśb* ‘wszystek’;
zach.słow. – *x* → *š*, por. stpol. *vši* ← **vbšb*, pol. *všystek*;
- 3) palatalizacja psł. grup *k'v*, *g'v* (zob. II.9.3.2.2):
pld.słow. *k'v*, *g'v* → *cv*, *zv*, por. scs. *cvět*, *zvězda*, sch. *cvijet*, *zvijezda*;
później przez analogię do scs-u wsch.słow. *k'v*, *g'v* → *cv*, *zv*, por. ros. *cvet*, *zvezda*; zach.słow. zachowała grupy *k'v*, *g'v* bez zmian, por. pol. *k'vat*, *g'vazda*;
- 4) ewolucja psł. grup *tl*, *dl*:
wsch.słow. i pld.słow. – *tl*, *dl* → *l*, por. ros. *plela*, *véla*, *kryło*, *molitśsja*,
scs *plela*, *vela*, *krilo*, *moliti se*; zach.słow. zachowała grupy *tl*, *dl* bez zmian, por. pol. *plotła*, *wódła*, *skrzydło*, *modl'ić się*;
- 5) metateza psł. grup nagłosowych *orT*, *olT*:
pld.słow. – *orT* → *raT*, *olT* → *laT*, por. scs *ralo* ← psł. **ordlo*, *rasti* ← psł. **orsti*, *lakъtb* ← psł. **olkъtb*, *ladii* ← psł. **oldъji*;
płn.słow. (zach.słow., wsch.słow.) – *orT* → *raT*, *olT* → *laT* pod intonacją rosnącą, por. pol. *ramę*, *radło*, *łańa*, *łaknąć*, błr. *ramę*, ros. *lako-myjb*, *lanb*; – *orT* → *roT*, *olT* → *loT* pod intonacją opadającą, por. pol.

rosnŏć (stpol. *rostrnŏć*), *rŏvny*, *łŏkeć*, *łŏdka* (stpol. *łŏża*), ros. *rovnyj*, *lokotʹ*, *lodka*. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że Z. Stieber psł. grupy nagłosowe rekonstruuje jako *ǣrT*, *ǣlT*;

- 6) metateza psł. grup śródgłosowych *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT*:

zach.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *TroT*, *TloT*, *TreT*, *TleT*, por. pol. *vrŏg* (stpol. *vrŏg*), *vrona*, *bloto*, *zloto*, *břeg*, *třoda*, *mleko*, *vlekę* (forma *vlokę* jest wtórna);

wsch.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *ToroT*, *ToloT*, *TereT*, *TeleT* (tzw. pełnogłos), por. ros. *vorog*, *vorona*, *bołoto*, *zołoto*, *bereg*, *čerėd*, *mołoko*, *vołoku*;

płd.słow. – *TorT*, *TolT*, *TerT*, *TelT* → *TraT*, *TlaT*, *TrěT*, *TlěT*, por. scs *vragb*, *vranb*, *blato*, *zlato*, *brěgb*, *čřėda*, *mlěko*, *vlěkq*. Psł. grupy *TorT*, *TolT* w rekonstrukcji Z. Stieberta mają postać *TǣrT*, *TǣlT*;

- 7) rozwój *t'*, *d'* ← psł. *tj.*, *dj* (zob. II.9.3.1):

zach.słow. *t'*, *d'* → *c*, -ʒ||z, por. pol. *śvéca*, *měza*, czes. *meze*, głuź. *měza*;

wsch.słow. *t'*, *d'* → *č*, *ž*, por. ros. *sveča*, *meža*; płd. słow. *t'*, *d'* → *št*, *žd*, por. scs *svešta*, *mežda*;

- 8) rozwój psł. grup *kt'*, *gt'* → *kt'*:

zach.słow. *kt'* → *c*, por. pol. *noc*, *móc*, *pec*, *cec*; wsch.słow. *kt'* → *č*, por. ros. *nočb*, *močb*, *pečb*, *tečb*; płd.słow. *kt'* → *št*, por. scs *noštʹb*, *mošti*, *pešti*, *tešti*;

- 9) zróżnicowanie końcówek M. i B. lmn. rzecz. r.ż. psł. deklinacji na -ja:

płn. słow. (zach.słow., wsch.słow.) – końcówka -e (← -ě), por. pol., czes. *duše*, strus. *duše*, ukr. *dusi*; płd.słow. – końcówka -ę, por. scs *dušę*;

- 10) zróżnicowanie końcówki M. im. czyn. cz. ter. r.m.:

płn.słow. (zach.słow., wsch.słow.) – końcówka -a, por. stpol. *rzeka*, czes. *nesa*, strus. *nesa*, *veda*; płd.słow. – końcówka -y||-i, por. scs *reky*, *nesy*, *mogy*, stsch. *mogi*.

2.4. Grupa zachodniosłowiańska

2.4.1. PODZIAŁY TERYTORIALNO-JĘZYKOWE

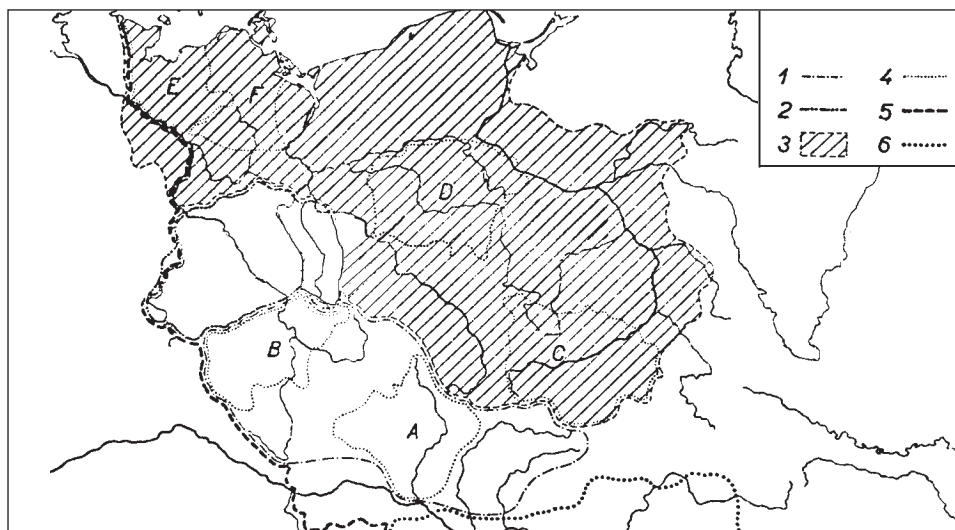
Okres od VII do X w. to faza wewnętrznych zróżnicowań grupy zachodniosłowiańskiej. Dzieli się ona na dwie podstawowe podgrupy etnicz-

no-językowe: lechicką⁷ i łużycką, a w IX w. – w wyniku oddziaływania czynników zewnętrznych (zob. I.2.3.1) – w jej obręb wchodzi trzecia podgrupa czesko-słowacka. Podgrupa ta współcześnie jest kontynuowana przez język czeski i słowacki oraz zróżnicowane kompleksy dialektów czeskich, hanackich i słowackich. Podgrupę łużycką kontynuują dziś dwa języki: górnołużycki i dolnołużycki. Centrum skupisk górnych Łużyczan stanowi Budziszyn (niem. Bautzen), a dolnych Łużyczan – Chociebuż (niem. Cottbus). Łużyczanie (zwani także Serbami łużyckimi) mają zagwarantowane prawo do autonomii kulturowej i językowej.

Na podgrupę lechicką składały się trzy – wewnętrznie zróżnicowane – zespoły plemienne: połabski, pomorski, polski. Połabianie zachodni – Obodrzyce i Drzewianie – zajmowali zachodnią i środkową dzisiejszą Meklemburgię, okolice Lubeki, a w pobliżu dzisiejszego Hannoweru obejmowali również lewy brzeg Łaby. Połabianie wschodni – Wieleci – zasiedlali wschodnią Meklemburgię, obszary ówczesnej północnej Marchii Brandenburskiej i Pomorze Szczecińskie (być może aż do Koszalina). Pomorzanie – Słowińcy i Kaszubi – zajmowali obszar dzisiejszego polskiego Pomorza Środkowego i Gdańskiego. Polski zespół plemienny obejmował cztery ośrodki: Polan (Wielkopolska), Mazowian (Mazowsze), Ślęzan (Śląsk) i Wiślan (Małopolska).

Spośród tych zespołów tylko zespół polski potrafił wytworzyć własną państwowość (X–XI w.) i wejść – dzięki przyjęciu chrześcijaństwa – w skład państw ówczesnej cywilizowanej Europy. Stało się to podstawą ukształtowania etnicznego, ogólnonarodowego języka polskiego. Dialekty połabskie zaginęły (do XVIII w.) w wyniku wielowiekowej germanizacji. Podobny los spotkał dialekty słowińskie (XX w.), natomiast dialekty kaszubskie znalazły wsparcie w rozwijającej się polszczyźnie i do dziś występują na terenie Pomorza Gdańskiego. Status kaszubszczyzny bywa współcześnie przedmiotem naukowych dyskusji. Zgodnie z ujęciem klasycznym (por. wyżej) uważa się ją za zespół dialektalny, różniący się znacznie od dialektów polskich. Niektóre z najnowszych ujęć traktują kaszubszczyznę jako odrębny język. Zróżnicowanie Słowiańszczyzny zachodniej przedstawia mapa nr 3.

⁷ Nazwa Lechia jest wtórna i sztuczna. Po raz pierwszy pojawia się w *Kronice* Wincentego Kadłubka (XII–XIII w.). Etymologicznie nawiązuje ona do stpol. *lechy*, *lęchy*, *lędy* ‘pola, nizinne tereny uprawne’, por. ros. *l’ax*, lit. *lenkas*, węg. *lengyel*.

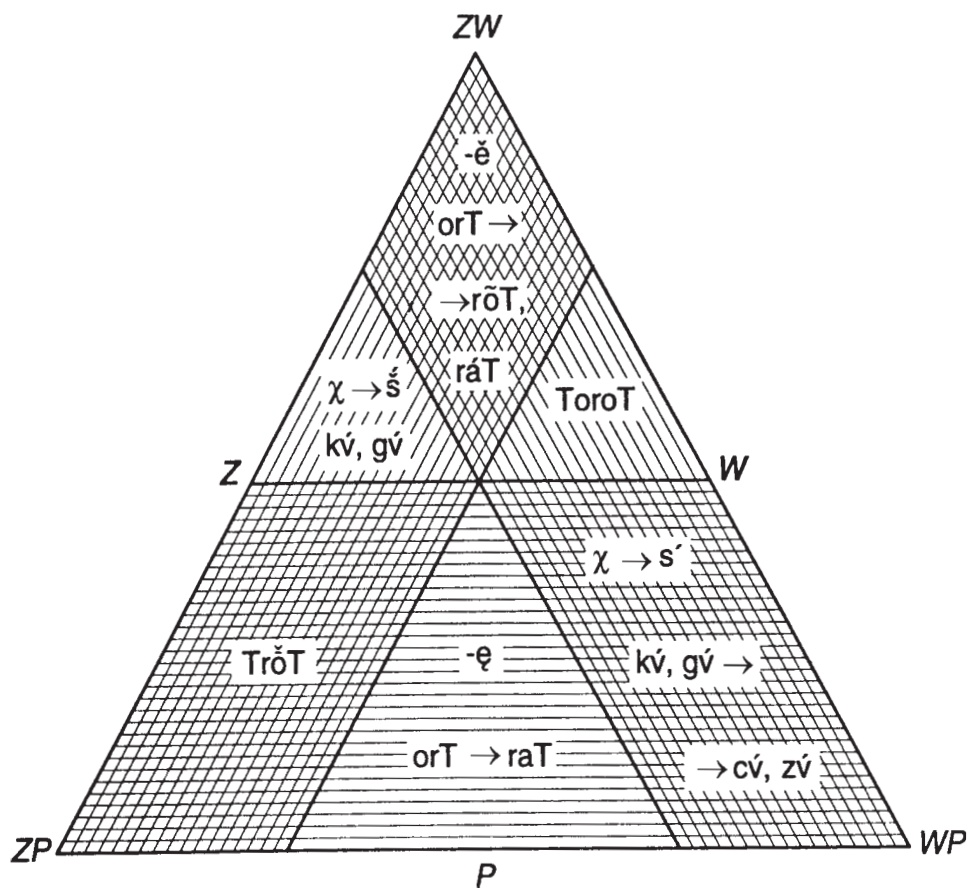

Mapa 3. Słowianie zachodni w latach 800–950. Przypuszczalne zasięgi obszarów zamieszkiwanych przez zespoły plemion: 1. czesko-słowackich, 2. serbołużyckich, 3. lechickich. 4. Domniemane zasięgi ważniejszych związków międzyplemiennych: A – Morawian, B – Czechów, C – Wiślan, D – Polan, E – Obodrzyców, F – Wieleatów. 5. Granica królestwa niemieckiego na początku X wieku. 6. Domniemane zasięgi osadnictwa węgierskiego w połowie X wieku. (Według *Atlasu historycznego Polski*, Warszawa 1967, m. 3).

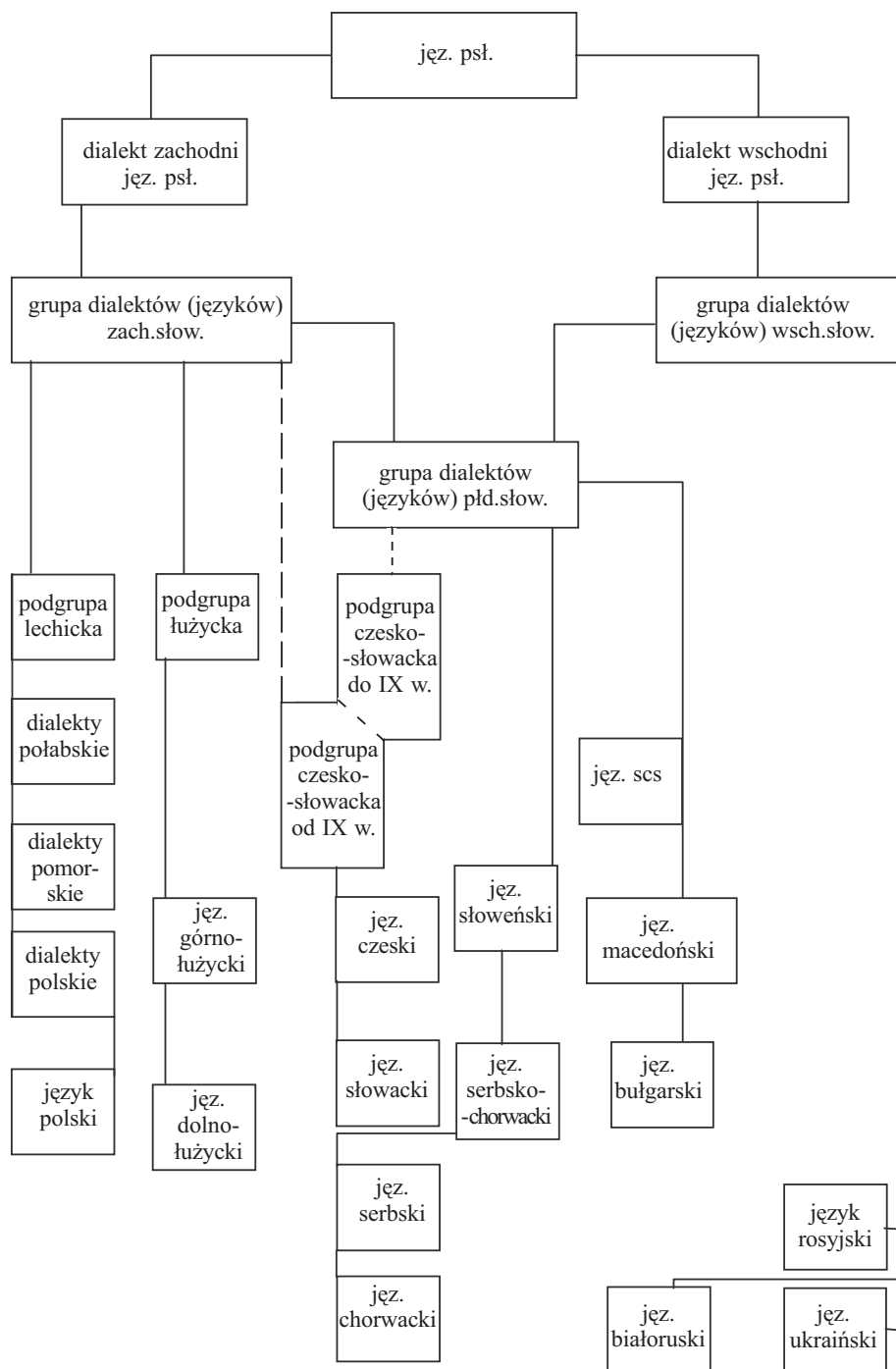
[K. Dejna, *Dialekty polskie*, Wrocław 1973, s. 64]

2.5. Zróżnicowanie języków (dialektów) słowiańskich – wykresy i mapy

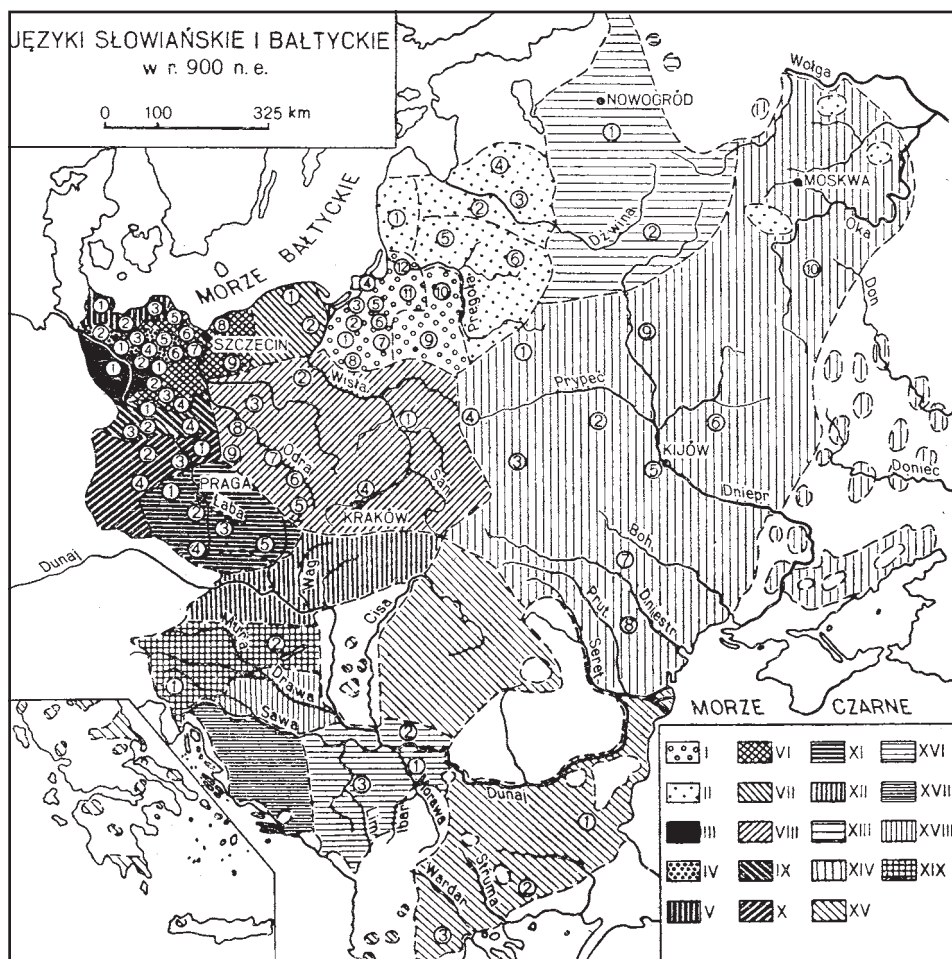
Wykres 3. przedstawia te językowe wyznaczniki podziałów Słowiańszczyzny, które zostały omówione wcześniej (zob. I.2.3.2.). Wierzchołki przedstawionego trójkąta wskazują na cechy wspólne językom słowiańskim: Z i W (zachodnim i wschodnim), Z i P (zachodnim i południowym), W i P (wschodnim i południowym). Pojedynczymi literami oznaczone są skontrastowane z tymi cechami właściwości języków słowiańskich: Z (zachodnich), W (wschodnich), P (południowych). Figury geometryczne pokryte kratką przedstawiają cechy wspólne dwu grupom języków, a nieobecne w trzeciej; obszary poliniowane zawierają cechy właściwe tylko jednej grupie językowej.

Wykres 3

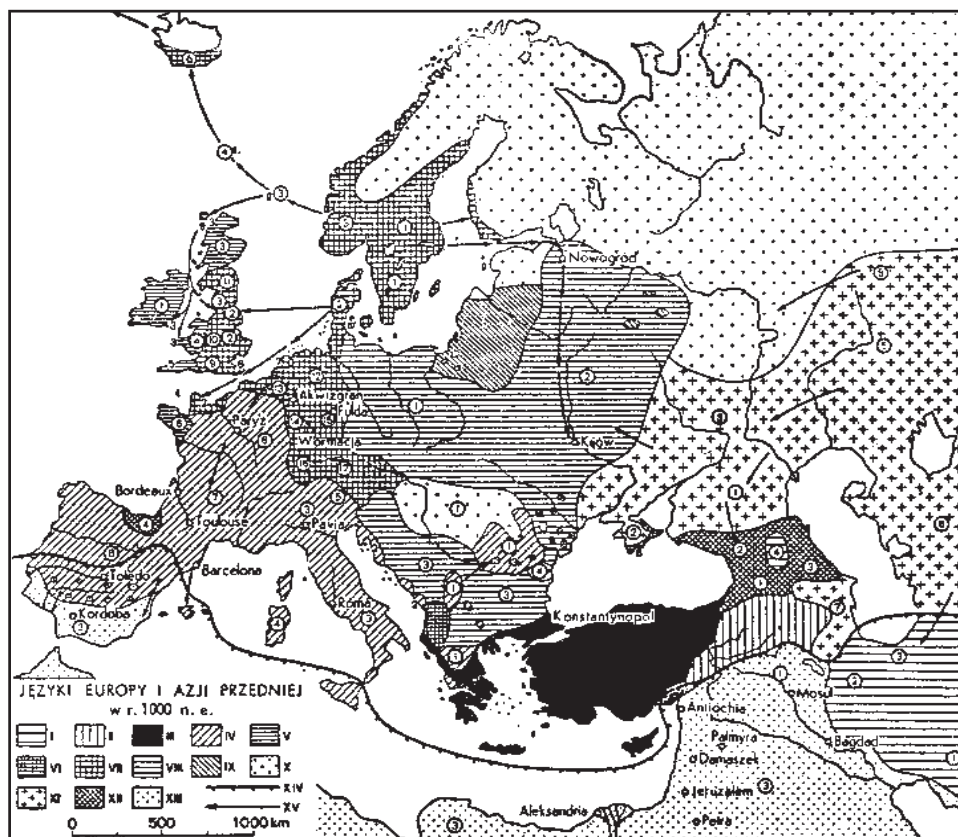
Wykres 4

Mapa 4. Języki słowiańskie i bałtyckie w r. 900 n.e.

I. Narzecza pruskie i jaćwieskie. II. Narzecza litewskie i łotewskie oraz wyspowa pod Moskwą dialekty Galindii (Goladi). III, IV, V, VI. Narzecza lechickie zachodnie. VII. Narzecza kaszubskie. VIII. Narzecza polskie. IX–X. Narzecza łużyckie. XI. Narzecza czeskie. XII. Narzecza słowackie. XIII. Narzecza północnoruskie. XIV. Narzecza południoworuskie. XV. Narzecza bułgarskie. XVI, XVII, XVIII. Narzecza serbsko-chorwackie. XIX. Narzecza słoweńsko-panońskie. Cyfry w kółkach oznaczają poszczególne dialekty w obrębie zespołów narzeczy.

[W. Kuraskiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 14]

Mapa 5. Języki Europy i Azji Przedniej w r. 1000 n.e.

A. Języki indoeuropejskie: I. Grupa irańska na południe od Morza Kaspijskiego i grupa indyjska w Indiach. II. Język ormiański na południe od Kaukazu. III. Język grecki na południowym Bałkanie i w Azji Mniejszej. IV. Grupa romańska w dzisiejszej Italii, w Hiszpanii, we Francji, w Rumunii i w środkowym Bałkanie. V. Grupa celtycka w Irlandii, w zachodniej i północnej Anglii, na Półwyspie Bretońskim we Francji. VI. Język albański. VII. Grupa germańska w południowej Skandynawii, w Islandii, w Danii, w Brytanii, w dzisiejszych Niemczech Zachodnich, w Holandii i w północnej Belgii. VIII. Grupa słowiańska na wschód od Elby do źródeł Donu i Wołgi. IX. Grupa bałtycka od dolnej Wisły poza Niemen. B. Języki nieindoeuropejskie: X. Języki uralskie (ugrofińskie) w północno-wschodniej Europie i na Węgrzech. XI. Języki tureckie w południowo-wschodniej Europie. XII. Języki kaukaskie. XIII. Języki semickie (aramejskie i arabskie) w zachodniej, południowej i wschodniej peryferii Morza Śródziemnego aż po Zatokę Perską. XIV. Północna granica wpływów języka arabskiego. XV. Kierunki ekspansji lingwistycznych. Cyfry w kółkach oznaczają poszczególne dialekty w obrębie grup językowych.

[W. Kuraszkiewicz, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa 1970, s. 12]

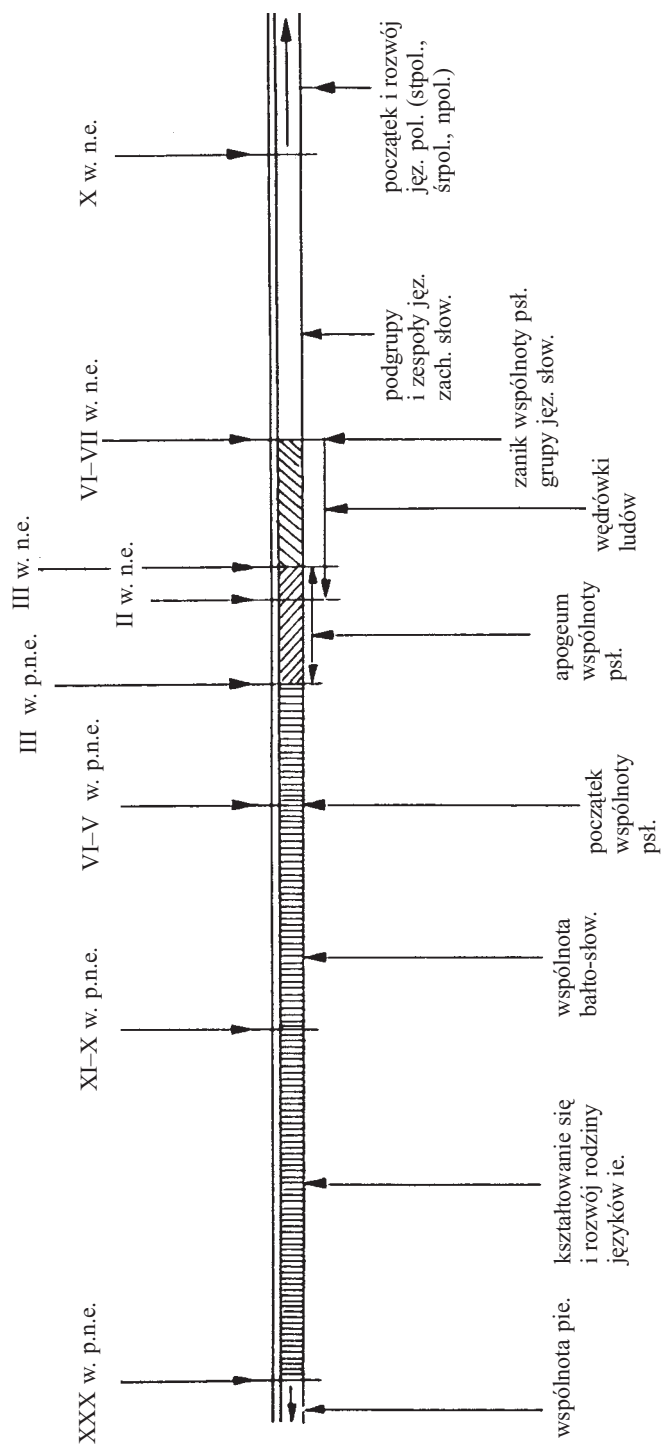
3. JĘZYK POLSKI

3.1. Geneza języka polskiego

Początek samodzielnego rozwoju języka polskiego umownie datujemy na II połowę X w., łącząc ten fakt z rozwojem polskiej państwowości (zob. 3.2.). Trzeba jednak podkreślić, że było to możliwe jedynie dzięki temu, że poprzedziły tę fazę ewolucji języka etapy wcześniejsze: przedpolski, prasłowiański, indoeuropejski, o których była mowa w poprzednich rozdziałach. Z diachronicznego punktu widzenia mamy zatem do czynienia z kontynuacją określonych tendencji rozwojowych, koncentrujących się w ewolucji poszczególnych języków (indoeuropejskich, słowiańskich), a w interesującym nas wypadku – w rozwoju polszczyzny: „Obiektywnie tak zwani Słowianie czy też Prasłowianie byli przodkami lingwistycznymi, czyli językowymi zarówno Polaków, jak i innych Słowian; język więc prasłowiański powinien być uważany za dawny język polski. Podobnie ma się sprawa ze stanem językowym praindoeuropejskim, który w swej dostępnej dla naszego badania, a ustanawianej drogą domysłów i odtwarzania postaci, może być również uważany za najstarszy język polski”⁸.

W sposób graficzny ową ciągłość rozwojową przedstawia wykres 5, będący zarazem swego rodzaju podsumowaniem dotychczasowego wykładu. Na osi czasu przedstawiono schematycznie chronologię kolejnych faz ewolucji, które poprzedziły rozwój języka polskiego, tj. okresy: wspólnoty praindoeuropejskiej, kształtowania się rodzin języków indoeuropejskich, wspólnoty bałto-słowiańskiej, wędrówek ludów, wyodrębniania się podgrup i zespołów języków zachodniosłowiańskich.

⁸ J. Baudouin de Courtenay, *Zarys historii języka polskiego*, Warszawa 1922, s. 22.

Wykres 5

3.2. Periodyzacja dziejów języka polskiego

Periodyzacji dziejów języka polskiego dokonujemy ze względu na dwa kryteria. Pierwszym z nich jest fakt występowania (lub niewystępowania) pisanych zabytków języka polskiego; jest to więc swego rodzaju **kryterium filologiczne**. O drugim decyduje wewnętrzny rozwój języka, w którym zaznaczają się pewne cezury, i zewnętrzne (pozajęzykowe, tj. społeczne, polityczne, kulturalne, ekonomiczne) jego uwarunkowania. W tym wypadku mamy do czynienia z **kryterium historycznojęzykowym**⁹.

Ze względu na pierwsze kryterium dzieje języka polskiego dzielimy na dwie epoki (doby):

- 1) epokę przedpiśmienną – do 1136 r.,
- 2) epokę piśmienną – od 1136 r.

Granice chronologiczną między tymi dwoma epokami stanowi rok 1136 – data prawdopodobnego sporządzenia tzw. *Bulli gnieźnieńskiej* (zob. I.3.3.2.1). Nie jest to co prawda dokument sporządzony na ziemiach polskich i sformułowany w języku polskim, ale w jego tekście łacińskim występuje 410 nazw miejscowych i osobowych, na podstawie których można zrekonstruować system fonetyczny ówczesnej polszczyzny oraz wyróżnić produktywne typy onomastyczne. Ten tekst spełnia więc w gruncie rzeczy funkcję pierwszego filologicznego zabytku polszczyzny i dlatego przypisywaną mu datę powstania uznajemy za cezurę obu epok – przedpiśmiennej i piśmiennej.

Ze względu na drugie kryterium w dziejach języka polskiego wyróżniamy trzy okresy:

- 1) okres staropolski – od początków rozwoju polszczyzny (X w.) do przełomu XV i XVI w.,
- 2) okres średniopolski – obejmujący wiek XVI, XVII i XVIII do roku 1772,
- 3) okres nowopolski – od roku 1772 do roku 1939.

Najnowszą historią polszczyzny (po okresie II wojny światowej), tj. od 1945 r., zajmuje się już nauka o współczesnym języku polskim.

⁹ Jeśli chodzi o periodyzację dziejów języka polskiego, to por. m.in. M. Karaś, *Historia języka w ujęciu Z. Klemensiewicza*, „Poradnik Językowy” 1970, z. 3, s. 139–150; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974; S. Borawski, *Tradycja i perspektywy. Przeszłość i przyszłość nauki o dziejach języka polskiego*, Wrocław 1995.

W związku z tą periodyzacją mówimy w skrócie o **języku staropolskim** (stpol.), **średniopolskim** (śrpol.), **nowopolskim** (npol.) i o **współczesnej polszczyźnie**. Granice okresu staropolskiego określają początki rozwoju polskiej państwowości (od 966 r.) oraz renesansowy przełom w naszej kulturze. Rozwój języka polskiego w tym okresie determinują dwa podstawowe czynniki: polityczno-państwowy i kościelno-wyznaniowy. Działania władzy świeckiej i działania Kościoła mają w tym okresie ten sam główny cel – scalanie społeczeństwa i państwa narodowego, a tym samym również scalanie języka, wytworzenie – na podstawie regionalno-plemiennych odmian – pisanego języka ogólnonarodowego, czyli **języka literackiego**, którego początki możemy śledzić poczynając od wieku XIV. W sferze wewnętrznej ewolucji polszczyzny w okresie stpol. na plan pierwszy wysuwa się rozwój systemu fonetycznego, fonologicznego i fleksyjnego. Zanik iloczasu (zob. II.6) na przełomie XV i XVI w., który spowodował zasadnicze zmiany w podsystemie wokalicznym i prozodycznym, jest jednym z głównych czynników decydujących o rozgraniczeniu okresu stpol. i śrpol.

Okres śrpol. rozpoczyna „złoty wiek kultury polskiej”, a zamyka data pierwszego rozbioru Polski (1772 r.). W tym okresie polszczyzna w pełni zyskuje już rangę języka literackiego, zaznaczają się w jej obrębie odmiany funkcjonalne (style), socjalne (środowiskowe, zawodowe) i regionalne (terytorialne). Wtedy to zaznacza się różnica w rozwoju literackiej polszczyzny ogólnej i dialektów ludowych. W okresie śrpol. zawierają się główne tendencje rozwojowe podsystemu fleksyjnego, w nowym kształcie formuje się podsystem fonetyczny, bardzo intensywnie wzbogaca się zasób leksykalny polszczyzny (ok. czterokrotny wzrost zasobu w porównaniu z okresem stpol.), co determinuje zarazem rozwój podsystemu słowotwórczego, literackie formy wypowiedzi sprzyjają doskonaleniu się warstwy składniowej tekstów. Jest to okres pełnego rozwoju polszczyzny. Zaznaczyć w tym miejscu trzeba, że na proces doskonalenia się jej systemu w gruncie rzeczy nie wywarł ujemnego wpływu upadek kulturalny Polski w okresie baroku saskiego.

Okres npol. otwiera epoka oświecenia, która wniosła wiele nowego i do wewnętrznej ewolucji języka polskiego, i – co może najważniejsze – do nauki o języku, sposobów posługiwania się nim i troski o jego poprawność, sprawność i estetykę. Zarazem zaczyna się faza rozbiorów Polski, od których począwszy polszczyzna przez ponad 120 lat będzie się rozwi-